

UN COMMENTO ALTOMEDIEVALE AL *DE ARITHMETICA* DI BOEZIO

La ricca e complessa storia della fortuna medievale del *De arithmetic* è ancora tutta da ricostruire, benché un certo numero di contributi abbia fatto luce sull'influenza del trattato boeziano in autori dediti alle arti del quadrivio — Abbone di Fleury, Gerberto d'Aurillac, Adelardo di Bath¹ —, e in filosofi come Giovanni Scoto, Ugo di San Vittore, Teodorico di Chartres². Il presente studio non ha la pretesa di colmare questa lacuna: esso è semplicemente il frutto di una prima esplorazione nella messe delle glosse e dei commenti medievali al *De arithmetic*, tutti, o quasi tutti, inediti. Tra questi, è stato scelto il più antico commento lemmatico conservato, del quale si è ritenuto opportuno stabilire un'edizione critica preceduta da un'introduzione.

1. Come molti altri testi antichi e tardo-antichi, il *De arithmetic* di Boezio, parafrasi latina del *De institutione arithmetic* di Nicomaco di Gerasa, venne riscoperto durante la rinascita culturale

---

1. Lo studio della presenza del *De arithmetic* nel Medioevo non può prescindere da una serie di contributi fondamentali: G. R. Evans, «Introductions to Boethius's *Arithmetic* of the tenth to the fourteenth century», *History of Science*, 16 (1978), p. 22-41; i saggi contenuti in M. Masi (ed.), *Boethius and the Liberal Arts. A collection of essays*, Bern-Frankfurt a. M.-Las Vegas 1981; M. Masi, «Boethius' *De institutione arithmetic* in the context of Medieval mathematics», in L. Obertello (ed.), *Atti del congresso internazionale di studi boeziani* (Pavia, 5-8 ottobre 1980), Roma 1981, p. 263-272; A. M. White, «Boethius in the Medieval quadrivium», in M. Gibson (ed.), *Boethius: his life, thought and influence*, Oxford 1981, p. 162-205; M. Masi, *Boethian number theory. A translation of the De institutione arithmetic with introduction and notes*, Amsterdam 1983.

2. G. d'Onofrio, «Giovanni Scoto e Boezio: tracce degli *Opuscula sacra* e della *Consolatio* nell'opera erigeniana», *Studi medievali*, 21 (1980), p. 721-724; E. Jeauneau, «Mathématique et Trinité chez Thierry de Chartres», in P. Wilpert (ed.), *Miscellanea Mediævalia 2: Metaphysik im Mittelalter*, Berlin 1963, p. 289-295.

carolingia, presumibilmente grazie agli Irlandesi emigrati sul continente³. Il monaco irlandese Dungal, personaggio di spicco della «schola palatina», il primo a conoscere testi rarissimi nel suo tempo, quali il *De rerum natura* di Lucrezio e i *Commentarii in Somnium Scipionis* di Macrobio, fu anche uno dei primi lettori del *De arithmeticā*. Tracce di un'attenta riflessione sul trattato boeziano si colgono poi nel *De divisione naturae* di Giovanni Scoto e nei commenti di Remigio d'Auxerre al *De nuptiis* di Marziano Capella e alla *Consolatio boeziana*. Alla stregua di queste due opere della Tarda Antichità appena menzionate, il *De arithmeticā* dovette svolgere un ruolo di prim'ordine nel programma d'insegnamento delle arti liberali nei secoli X e XI, ruolo che non è stato ancora sufficientemente chiarito dalla storiografia. A parte i riferimenti esplicativi, numerosi in verità, in scritti concernenti le arti del quadrivio, una testimonianza autorevole ci viene offerta dalle numerose annotazioni marginali e dai commenti che fiorirono attorno al *De arithmeticā*. Non ci si stancherà mai di ripetere che l'esistenza di queste note di lettura, nelle differenti forme in cui esse possono presentarsi nei manoscritti, è il riflesso della larga popolarità di un'opera. Purtroppo, le scarsissime testimonianze documentarie, riguardanti l'attività degli scoliasti carolingi e post-carolingi, non forniscono solidi appigli che consentano di intraprendere, con sicurezza, processi di attribuzione ad un autore preciso. E un altro ostacolo increscioso è rappresentato dal carattere fluttuante di tali raccolte di glosse e commenti — in cui conflui-rono e si incrociarono più di una tradizione interpretativa — che compromette seriamente ogni tentativo mirante a ricondurre uno di questi scritti ad un autore in particolare; tentativo che, senza dubbio, rischierebbe di crollare miseramente davanti alle poco flessibili regole della filologia. In effetti, il commento altomedievale agli autori, inteso come genere letterario, più che un'opera personale di un solo maestro, scaturiva da un comune ambiente culturale di lavoro e di studio, e rispondeva all'esigenza di introdurre e orientare il lettore neofita alla comprensione del testo commentato. A questo fine, qualsivoglia commentatore, anche il più prestigioso,

---

3. C. M. Bower, «The role of Boethius' *De institutione musica* in the speculative tradition of Western musical thought», in Masi, *Boethius and the Liberal Arts*, p. 168.

attinse da materiale proveniente da tradizioni e patrimoni differenti, lo vagliò, lo riassunse oppure lo sviluppò con considerazioni personali, così da intricare e contaminare inesorabilmente la tradizione testuale di tali commenti. Sono rari i casi in cui uno stesso commento si legge identico in tutti i testimoni conservati; quando questo avviene, è forte la tentazione di lanciarsi in attribuzioni ad autori famosi, giacché si ritrovano, tra le righe, quelle espressioni ‘così tipiche’ o quella dottrina ‘talmente caratteristica’. In realtà, simili conclusioni si rivelano spesso un po’ affrettate, suscettibili di essere facilmente demolite da un’analisi più approfondita ed obiettiva della lettera del testo⁴. Eppure, queste difficoltà non devono indurre a trascurare questo genere di testi, che restano comunque dei testimoni privilegiati del modo in cui si interpretavano e insegnavano gli autori antichi nel Medioevo.

2. Il *De arithmeticā* di Boezio dovette rapidamente occupare un posto d’onore nel programma d’insegnamento altomedievale delle arti liberali e, di conseguenza, ispirare numerose glosse e commenti esplicativi. Due commenti lemmatici molto antichi ci sono giunti in forma frammentaria; entrambi sono redatti in una carolina francese del secolo X con palesi influenze insulari: uno è conservato a Leida⁵, l’altro al Vaticano⁶.

Ma certo la testimonianza più pregnante della presenza del *De arithmeticā* nell’Alto Medioevo è offerta da un commento lemmatico anonimo, *Ne subesse possit similitudo falsitatis*, trasmesso da diversi testimoni di età compresa tra i secoli X e XIV. Il commento è conservato come testo continuo e isolato dal *De arithmeticā* in tre manoscritti: Melk, Stiftsbibliothek, Cod. Mell. 740 (228, 1847, G 31), f. 38v-44r [ca 1100]; Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Voss. Lat. Fol. 70 A^u, f. 74r-78v [s. Xex]; Reims, Bibliothè-

4. E’ notissimo l’esempio di Giovanni Scoto, al quale è stata attribuita, e in seguito negata, la paternità di diverse glosse e commenti.

5. Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Voss. Lat. 8° 88, f. 42r-v, 45r; Colette Jeudy segnala questo commento nella sua recensione del catalogo dei manoscritti latini della Biblioteca Universitaria di Leiden, curato da K. A. de Meyier, «Note sur le ms. Voss. Lat. 8° 88 de la Bibl. univ. de Leyde», *Scriptorium*, 31/2 (1977), p. 356.

6. Si tratta del manoscritto Vaticano, Reg. Lat. 1424, f. 95r-98v; cf. E. Pellegrin, *Les manuscrits classiques latins de la Bibliothèque Vaticane*, II, 1, Paris 1976, p. 200-203.

que municipale, 975 (I. 706), f. 29r-32v [s. XIIin]. E con tagli e/o aggiunte, il commento si ritrova, sotto forma di glosse marginali e interlineari al testo del *De arithmeticā*, in: Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 50, f. 2r-45v [s. X]; München, Bayerische Staatsbibliothek, Lat. 18764, f. 2r-v, 5v [ca 1100]; Paris, Bibliothèque nationale de France, Lat. 7184, f. 1r-91v [s. X]. Ma mentre nei manoscritti di Vienna e di Monaco tali glosse risultano di mano contemporanea a quella che ha trascritto il *De arithmeticā*, nel manoscritto di Parigi esse sono un'addizione del XIV secolo.

Il manoscritto di Melk, Stiftsbibliothek, Cod. Mell. 740 (=M nell'edizione che segue) contiene gli *Opuscula sacra* di Boezio, accompagnati dal commento di Remigio d'Auxerre nella versione 'lunga' — che il Rand aveva voluto attribuire a Giovanni Scoto⁷ — e nella versione 'breve', e il commento al *De arithmeticā*: *Ne subesse possit similitudo falsitatis*⁸. La datazione di questo manoscritto è sicura perché conosciamo il nome del copista che lo ha interamente vergato: Froumund di Tegernsee (ca 960-1012)⁹.

7. E. K. Rand, *Johannes Scottus I: Der Kommentar des Johannes Scottus zu den Opuscula sacra des Boethius; II: Der Kommentar des Remigius von Auxerre zu den Opuscula sacra des Boethius* (Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelalters), I,2, München 1906.

8. L'incipit del commento al *De arithmeticā*, conservato nel manoscritto di Melk, è repertoriato in L. Thorndike - P. Kibre, *A catalogue of incipits of Medieval scientific writings in Latin*, Cambridge 1963, 907.

9. Per un'ampia descrizione del manoscritto di Melk, cf. C. E. Eder, *Die Schule des Klosters Tegernsee im frühen Mittelalter im Spiegel der Tegernseer Handschriften*, München 1972, p. 45-47. C. Glassner ha recentemente dato alle stampe un nuovo catalogo dei manoscritti della Stiftsbibliothek di Melk, che non ho potuto consultare direttamente, ma il Dr. G. Glassner, bibliotecario della Stiftsbibliothek, mi ha comunicato la nuova descrizione, dattiloscritta, del Cod. Mell. 740; colgo l'occasione per esprimergli la mia sincera gratitudine. Riproduco in modo sommario la descrizione del manoscritto di Melk: (membr.; mm. 280 × 228); f. 1r: diagrammi; f. 1v-7r: Boethius, *Quomodo trinitas unus Deus ac non tres dii*, con glosse marginali di Remigio d'Auxerre; f. 7r-8r: Boethius, *Utrum pater et filius et Spiritus sanctus*, con glosse marginali di Remigio d'Auxerre; f. 8r-10v: Boethius, *Quomodo substantiae*, con glosse marginali di Remigio d'Auxerre; f. 10v-14v: Boethius, *De fide catholica*, con glosse marginali di Remigio d'Auxerre; f. 14v-25v: Boethius, *Liber contra Eutychen et Nestorium*, con glosse marginali di Remigio d'Auxerre; f. 26r-30v: Remigio d'Auxerre, *Commentarius in „Quomodo trinitas unus Deus ac non tres dii”*; f. 30v-31r: Remigio d'Auxerre, *Commentarius in „Utrum pater et filius et Spiritus sanctus”*; f. 31r-32v: Remigio d'Auxerre, *Commentarius in „Quomodo substantiae”*; f. 32v-38v: Remigio d'Auxerre, *Commentarius in „Librum contra Eutychen et Nestorium”*; f. 38v-44r: *Commentarius in Boethii De arithmeticā*; f. 44v-45v: vuoti.

Dalla ricca corrispondenza che ci ha lasciato, sappiamo che Froumund fu un appassionato ricercatore di testi e, in modo particolare, egli ebbe un ruolo fondamentale nella diffusione delle opere di Remigio d'Auxerre in Germania¹⁰. *M* fu portato da Tegernsee a Melk nel corso del XV secolo.

L'attuale manoscritto di Leida, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Voss. Lat. Fol. 70 (=L) è formato da due codici rilegati insieme. La sezione II del codice A, scritta da diverse mani francesi in minuscola carolina dei secoli X e XI, contiene, acefalo, il nostro commento al *De arithmeticā: asserunt. Continua: unita pacta*, note sul tono: *Tonus est quod vocula voculam*¹¹ ... *pone arculum tange*¹², note grammaticali: *Incipiunt quedam excerpta utilium verborum ... vivilis et pro nichilo ductus*, note teologiche, e due cataloghi della biblioteca del monastero di S. Pietro Resbacense¹³, al quale dunque certamente appartenne. In seguito, il codice passò al monastero di Saint-Maur-des-Fossés¹⁴, e infine ad Alexander Petavius.

Il manoscritto di Reims, Bibliothèque municipale, 975 (=R) è composto da due elementi codicologici distinti, scritti da mani francesi in minuscola carolina dei secoli XI e XII. Il primo elemento, mutilo della fine, contiene il *De arithmeticā* di Boezio seguito dal commento: *Ne subesse possit similitudo falsitatis*, note sul tono: *Tonus est quod vocabula vocabulam* ... *pone arculum tange*, note grammaticali: *Incipiunt quedam excerpta utilium verborum ... Philargirion amor*. Il secondo elemento, anch'esso mutilo

10. C. Jeudy, «L'œuvre de Remi d'Auxerre» e «*Remigii Autissiodorensis opera (Clavis)*», in D. Iogna-Prat - C. Jeudy - G. Lobrichon (ed.), *L'école carolingienne d'Auxerre de Muretach à Remi (803-908). Entretiens d'Auxerre 1989*, Paris 1991, p. 373-397; p. 457-500.

11. *Corr. ex vocabula vocabulam L.*

12. Non è stato possibile avere qualche informazione su questo breve testo, il cui incipit non è repertoriato in Thorndike, e nemmeno nell'utilissimo incipitario del *Lexicon musicum latinum*, presso la Bayerische Akademie der Wissenschaften, Monaco.

13. K. A. de Meyier, *Codices Vossiani Latini. Pars I. Codices in folio*, Leiden 1973, p. 144-145. Descrivo in modo sommario il contenuto della sezione A^{II} del cod. di Leida: (membr.; mm. 290 × 225); f. 74r-78v [s. X/XI]: *Commentarius in Boethii De arithmeticā*; f. 78v [s. X/XI]: *Note de tono*; f. 79r-80v [s. X/XI]: *Adnotationes grammaticales*; f. 81r: vuoto; f. 81v [s. IX]: *Formulæ theologicæ*; f. 82r [s. XI]: *Tractatus theologicus*; f. 82v [s. X/XI]: *Catalogus codicum monasterii S. Petri Resbacensis*; f. 83r-v [s. XI]: *Alter catalogus codicum monasterii S. Petri Resbacensis*.

14. Ex-libris al f. 83v: *Iste liber est monasterii Fossatensis [s. XII ?]*.

della fine, contiene parte delle *Institutiones* di Cassiodoro¹⁵. Un ex-libris del XV secolo indica che il manoscritto faceva parte dei « libri antiqui » posseduti dalla cattedrale di Reims.

M, *L* e *R* sono stati interamente collazionati. Ma, come è già stato ricordato, altri tre manoscritti contengono *excerpta* del commento in questione. Sebbene siano soltanto un testimone indiretto della tradizione testuale, gli *excerpta* del manoscritto di Monaco sono stati comunque collazionati per la presente edizione. Questo perché essi si sono rivelati particolarmente preziosi per ricostituire la prima parte del testo, considerato che *L* è acefalo — omette all'incirca un quarto del commento — e *M* presenta generalmente numerosi errori. Gli *excerpta* di Monaco trasmettono, in molti casi, un testo più corretto di *M* e di *R*, e sembrano discendere da un codice perduto vicino all'archetipo.

Il manoscritto di Monaco, Bayerische Staatsbibliothek, Lat. 18764 (=C) contiene, al f. 2r-v, l'*accessus* e l'inizio del commento al *De arithmeticā*, scritti in forma continua: *Ne subesse possit similitudo falsitatis ... quod in malis factio appellatur*; seguono, sempre al f. 2v e poi al f. 5v, altri *excerpta* del commento, anche questi ricopiatì senza soluzione di continuità: *Officia dicta ab efficiendo ... in illa subsistunt*¹⁶. L'importanza di questi *excerpta* risiede altresì nel fatto che essi sono stati trascritti da Froumund di Tegernsee, che ha vergato buona parte del manoscritto e supervisionato la copiatura del resto, come si legge in calce al f. 78r¹⁷.

15. Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France. Départements — tome XXXIX, *Reims*, tome II, première partie, Paris 1904, p. 232-234. Descrivo in maniera sommaria il contenuto del manoscritto: (membr. ; f. 1-33 : mm. 308 × 202, f. 34-75 : mm. 207 × 195); f. 1r-28r [s. XI] : Boethius, *De arithmeticā*; f. 28v [s. XIIin] : Contratto prematrimoniale; f. 29r-32v [s. XIIin] : *Commentarius in Boethii De arithmeticā*; f. 32v-33r [s. XIIin] : *Note de tono*; f. 33r-v [s. XIIin] : *Adnotationes grammaticales*; f. 34r-75v [s. XIIin] : Cassiodorus, *Institutiones*.

16. C. Halm, *Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Regiae Monacensis*, t. IV, Wiesbaden 1968², p. 206; Eder, *Die Schule des Klosters Tegernsee im frühen Mittelalter*, p. 43-45. Fornisco una descrizione sommaria del manoscritto di Monaco (membr. ; mm. 255 × 217) [s. XIin]: f. 1r-v, *Adnotationes grammaticales*; f. 2r: *Accessus ad Boethii De arithmeticā*; f. 2r-v: *Commentarius in Boethii De arithmeticā (accessus et incipit)*; f. 3r-78r: Boethius, *De institutione arithmeticā*; f. 5v: *Excerpta ex commentario in Boethii De arithmeticā*; f. 78v-79r: Notgerus, *De superparticularibus*; f. 79v: *Diagramma de genitura mundi*; f. 80r-v: *Adnotationes de numeris*.

17. F. 78r: «Hunc librum Froumund et scripsi et scribere feci. Qui legis hæc memorare mei rogo cum prece frater».

Gli *excerpta* sono stati scritti, allora, prima del 1012 (anno della morte di Froumund) e sono quasi sicuramente posteriori a *M*: non si capirebbe, infatti, perché Froumund avrebbe commesso tutti quegli errori presenti in *M*, se avesse avuto già a sua disposizione un antografo migliore (l'esemplare di *C*). Inoltre, lo stesso Froumund ha diretto la copiatura di altre glosse al *De arithmetic*a, indipendenti dal nostro commento, nei margini di *C*; tale manoscritto costituisce dunque un testimone importante del Fortleben del *De arithmetic*a, fino agli albori del secolo XI. E, a questo punto, si delinea anche meglio la personalità di questo laborioso copista, attivo al confine tra i secoli X e XI: Froumund di Tegernsee nutrì un grande interesse per il *De arithmetic*a, attorno al quale riunì tutte le glosse e i commenti che riuscì a trovare, anteriori al secolo XI; fatto, questo, che ci autorizza a credere che il trattato boeziano fosse un testo di insegnamento fondamentale a Tegernsee, nell'Alto Medioevo.

3. Il commento al *De arithmetic*a aveva già attirato l'attenzione degli studiosi, ed era stato l'oggetto di edizioni parziali sin dalla fine del secolo XIX. L'*accessus* è stato pubblicato, una prima volta, sulla base di *M*¹⁸ e, una seconda volta, sulla base di *C*¹⁹. Infine, un'edizione è stata stabilita su *L* (acefalo) e sugli *excerpta* (conservati in forma di glosse marginali in altri tre manoscritti) corrispondenti alla porzione di testo trasmesso da *L*: il commento pubblicato risultava dunque incompleto²⁰. Tuttavia, un inventario e un'analisi di tutti i codici esistenti non erano mai stati effettuati prima del presente studio.

I testimoni conservati non permettono di tracciare con mano ferma uno *stemma codicum*. *C* trasmette soltanto degli *excerpta* della prima parte del commento, sicché non sarebbe rigoroso tenerne conto nello *stemma*; si può comunque affermare che *C* è

18. M. Curtze, «Eine Studienreise», *Centralblatt für Bibliothekwesen*, 16 (1899), p. 281-283.

19. Evans, «Introductions to Boethius's *Arithmetica* of the tenth to the fourteenth century», p. 32.

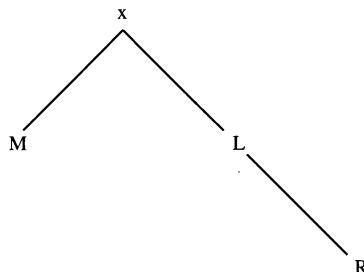
20. M. Bernhard, «Glossen zur Arithmetik des Boethius», in S. Krämer - M. Bernhard (ed.), *Scire litteras. Forschungen zum mittelalterlichen Geistesleben* (Bayerische Akademie der Wissenschaften - Philosophisch-Historische Klasse, Abhandlungen, neue Folge, Heft 99), München 1988, p. 23-34.

molto corretto, e che dovrebbe essere collocato nei pressi dell'archetipo. Dunque, mettendo da parte *C*, la tradizione manoscritta diretta è disposta in due rami: il primo è costituito da *M*, il secondo da *LR*.

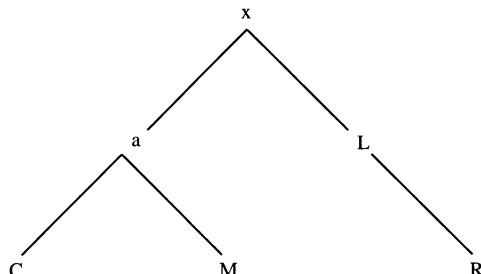
La collazione di *LR* rivela molti elementi comuni, e dimostra che *L* è l'esemplare di *R*. 1) La dipendenza di *R* da *L* è provata dalla presenza in *R* di tutti gli errori di *L*, e dall'introduzione di molteplici corrucciate particolari; 2) in qualche caso *L* presenta errori che non si trovano in *R*, ma che sono facilmente sanabili per congettura (l. 210: *plura R pluret L*; l. 217: *proportio R proportia L*; l. 251: *isidorus R isodorus L*; l. 633: *atque R adque L*); 3) *R* integra, la maggior parte delle volte, le correzioni di mano del copista di *L* (l. 363: *tangere R tangere corr. ex tangentes L*; l. 562: *ducuntur R ducuntur corr. ex dicuntur L*); 4) il fatto che *R* sia copia di *L* è provato anche da elementi esterni, come la presenza in *R* degli stessi testi trasmessi da *L*, ricopiatati, senza soluzione di continuità, dopo il commento al *De arithmeticā*; 5) l'integrità del testo in *R* consente di stabilire l'originaria completezza di *L*. Sebbene *R* sia copia di *L*, non può essere eliminato, perché trasmette il testo completo e permette così di colmare la grande lacuna accidentale di *L*, situata all'inizio del testo.

M presenta numerose lacune e corrucciate particolari: alcune dovute a errori di lettura (l. 33: *officias* invece di *officia scilicet*; l. 143: *in peda vel tripida vel* invece di *bipedalis tripedalis*), altre forse dovute alla censura dello stesso Froumund (l. 178-179: *et corporalibus oculis communis sit et melius in commune utimur; intellectum vero cum solis possidemus*, invece della lezione corretta: *et corporalibus oculis communis sit cum muscis et belvis in commune utimur; intellectum vero cum solis angelis possidemus*). Malgrado le numerose alterazioni, *M* si è rivelato utile per colmare diverse lacune di *LR* (l. 369-383; l. 384-385; l. 662-663).

La presenza di corrucciate separate in *M* e *LR* — errori particolari di *M* e *LR*, non sanabili per congettura, escludono relazioni di dipendenza tra i codici; gli errori comuni a *M* e a una parte del ramo *LR* sono rari e privi di significato — mostra che *M* e *L* derivano da un archetipo *x*, che si potrebbe forse identificare con l'originale perduto.

Se invece si volesse considerare *C*, lo *stemma* risulterebbe differente, come dimostra il sondaggio effettuato soltanto su quella porzione di testo trasmesso da *C*, *M*, *L*, *R*. La presenza in *C* di corruttele separate da *LR* e congiuntive con *M* e, al tempo stesso, la presenza in *C* di corruttele separate da *MLR* indurrebbe a inserire un subarchetipo perduto di *CM*.

La tradizione diretta è originata da un archetipo *x*, e si dispone in due rami: il primo è testimoniato da *M*; il secondo da *L* (esemplare di *R*). La restituzione del testo di *x* è garantita dal consenso *ML*; in caso di variante adiafora tra i due rami, si è proceduto alla scelta sulla base di criteri interni. Nella prima parte del commento (l. 1-230: *Ne subesse possit similitudo ... in illa subsistit*), alla tradizione diretta si aggiunge, in molti casi, la testimonianza di *C*, che in alcuni luoghi offre un testo superiore a *ML*.

l. 1-167: Ne subesse similitudo falsitatis ... sed intus ea	<i>C M R</i>
l. 167-230: asserunt. Continua: unita et pacta ... in illa subsistit	<i>C L M R</i>
l. 230-687: In astronomia enim circuli ... epogdous, id est sola unitas. Explicit	<i>L M R</i>

4. La tradizione manoscritta del *De arithmeticā* di Boezio è stata esaminata in due recenti edizioni critiche²¹; tuttavia, i lemmi del commento, omogenei in *L*, *M*, *R* (tranne qualche variante senza significato), sembrano rinviare a un testo del *De arithmeticā* che non si riscontra in nessuno dei codici impiegati dagli editori. Alcune lezioni sono comuni con Paris, BnF, Lat. 13009 [s. IX] (= *Hp*, nell'edizione Schilling - Oosthout), proveniente da Saint-Germain-des-Prés, che è l'unico testimone²², per esempio, ad avere il seguente titolo per il proemio, f. 3r: « Prohemium in quo divisio matematicæ laus vel qualitas aritmeticæ »; titolo questo, integralmente glossato dal commentatore (l. 106-118)²³. Il *Parisinus Latinus* 13009 fu eseguito a Corbie²⁴, che divenne un importante centro di studi gromatico-geometrici nel corso del IX secolo²⁵; a Corbie fu prodotta la *Geometria I*, uno scritto che include porzioni del *De arithmeticā* di Boezio e di una sconosciuta traduzione latina degli *Elementi* di Euclide. Il manoscritto della *Geometria I* contiene anche il *De musica* di Boezio, accompagnato da glosse marginali attribuibili all'entourage di Giovanni Scoto²⁶.

Un'altra lezione, probabilmente molto significativa, è comune con Monaco, Bayerische Staatsbibliothek, Lat. 18764 (= *C* nell'edizione che segue; = *Bm* nell'edizione Schilling - Oosthout). Nel commento, laddove viene esaminato quel luogo del proemio boeziano, in cui si enumerano le « cose che sono e che hanno una sostanza immutabile », le *æqualitates* sono illustrate subito dopo le *quantitates* (l. 141-145), secondo l'ordine fornito da *C*, mentre l'or-

21. Boèce, *Institution arithmétique*, ed. J.-Y. Guillaumin, Paris 1995; Anicet Manilius Severini Boethii, *De arithmeticā*, ed. I. Schilling - H. Oosthout, CCSL 94A, Turnhout 1999.

22. Secondo l'apparato critico di Schilling - Oosthout.

23. Altre lezioni comuni potrebbero essere meno significative, in ogni caso esse sono segnalate in apparato. Qualche brevissima glossa contenuta nel manoscritto di Parigi coincide con il commento, ma altre gli sono, invece, totalmente estranee.

24. L. W. Jones, *The scriptorium at Corbie*, 1947, p. 390: s. IX; provenienza: Corbie.

25. M. Folkerts, „Boethius“ *Geometrie II*, ein mathematisches Lehrbuch des Mittelalters, Wiesbaden 1970, p. 73.

26. D. Ganz, *Corbie in the Carolingian Renaissance*, Sigmaringen 1990, p. 79; M. Duchez, « Jean Scot Erigène premier lecteur du *De institutione musica* de Boèce? », *Eriugena. Studien zu seinen Quellen*, Heidelberg 1980, p. 182-189. Le glosse furono copiate dal manoscritto Paris, BnF, Lat. 13908 (mano 1^a dell'entourage di Giovanni Scoto) nei manoscritti Paris, BnF, Lat. 13020 e 14080. David Ganz non ascrive il *Parisinus Lat.13009* allo *scriptorium* di Corbie.

dine corretto, stabile nel resto della tradizione manoscritta, è: «*qualitates, quantitates, formæ, magnitudines, parvitates, æqualitates, habitudines, actus, dispositiones, loca, tempora*». Gli editori indicano che questa inversione si riscontra soltanto in *C*, cioè nel manoscritto fatto eseguire da Froumund di Tegernsee, del quale si è diffusamente discusso sopra.

L'ultimo elemento importante da segnalare è una variante — che doveva stare molto a cuore al commentatore, perché egli ci tiene a dire che è quella corretta — comune con Paris, BnF, N.A.L. 1614 [s. IX] (=Bp nell'ed. Schilling - Oosthout)²⁷, con Bamberg, Öffentliche Bibliothek, Class. 8 (H.J.IV.11) [s. X] (=D nell'ed. Schilling - Oosthout) e infine con Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Plut. 29.30 [s. IX] (=Hf nell'ed. Schilling - Oosthout)²⁸.

5. L'*accessus* del commento fornisce dei raggagli sull'autore dell'opera commentata — il nome, quando e dove è vissuto — e sulla causa della composizione dell'opera; in esso riecheggia certamente la *Vita II Boetii*²⁹. Questo tipo di *accessus* ‘semplificato’, che risponde alle domande: *quis, quando, ubi, cur*, si ritrova in buona parte dei commenti attribuiti a Remigio d'Auxerre³⁰; e la struttura stessa del commento al *De arithmeticā* ricalca i commenti remigiani al *De nuptiis* e alla *Consolatio*. Si leggono principalmente glosse che spiegano la lettera del testo, chiarendo la funzione grammaticale o l'etimologia di un vocabolo, oppure fornendo l'equivalente greco di un termine latino. Tuttavia, oltre a queste elucidazioni ‘filologico-linguistiche’ abbastanza elementari, vi sono delle glosse che espongono il significato del testo, attraverso riflessioni filosofiche, teologiche, o apportando esempi concreti per illustrare il contenuto matematico, a volte ostico, del testo. Il com-

27. Questo codice è stato smembrato da un grosso volume proveniente da Saint-Martin-de-Tours.

28. La variante è: «namque si unum unum semel facias vel si semel unum semel», laddove il testo corretto è: «namque si unum semel facias, vel si duo semel».

29. *Vita Boetii II*, in ed. R. Peiper, *Anicii Manlii Severini Boetii Philosophiae consolationis libri quinque*, Leipzig 1871, p. XXXI-XXXII.

30. Remigio d'Auxerre, come il nostro commentatore, scrive che, per evitare fraintendimenti sull'autore di un'opera, bisogna indicare la *persona*, il *tempus* e il *locus*, cf. H. Silvestre, «Le schéma moderne des *accessus*», *Latomus*, 16 (1957), p. 684-689.

mento, il cui scopo principale è di rendere intelligibile il trattato boeziano a un discepolo inesperto, rispecchia esigenze ed esperienze di scuola ; per di più, è spesso utilizzato lo stile diretto, così come si incontrano osservazioni sul maestro e il discepolo. Si tenga infatti presente che è lo stesso Boezio, autorità eminente e indiscussa, a prescrivere lo studio delle arti del quadrievio, tra le quali primeggia l'aritmetica, come preliminare allo studio della filosofia. Il *De arithmeticā* è un'opera concernente la teoria dei numeri, la *ratio*, la *proprietà* e l'*ordo* ; la pratica dei numeri, indicata con il verbo *computare*, era veicolata nei testi detti, per l'appunto, di *computo* : questa distinzione tra la teoria e la pratica dei numeri fu sempre presente nel Medioevo. La funzione propeudetica dell'aritmetica, quale disciplina introduttiva allo studio della filosofia, professata da Boezio, in una linea inaugurata da Pitagora e perfezionata da Platone, assicurò dunque il successo del *De arithmeticā* durante tutto il Medioevo : insomma il trattato boeziano era senz'altro una delle prime opere con cui lo studente doveva misurarsi, secondo il programma di insegnamento altomedievale.

Nella biblioteca del commentatore figurano Agostino, Boezio, Isidoro di Siviglia, Claudio Mamerto, Calcidio, Marziano Capella, Lucrezio ; tra i moderni, due sono gli autori che sembrano occupare un posto d'onore, Giovanni Scoto e Remigio d'Auxerre. Del primo, è riportata la divisione della dialettica in *diairetiké* e *analytiké*, esposta nelle *Expositiones in Hierarchiam cœlestem*³¹ ; mentre un'aria remigiana si respira, più che l'occorrenza di citazioni testuali precise, in numerosi luoghi del commento³². Restano poi ancora da chiarire gli eventuali rapporti di interdipendenza con le glosse di Byrhtferth di Ramsey al *De temporum ratione* e al *De natura rerum* di Beda, redatte alla fine del X secolo³³, con le quali il commento condivide qualche passaggio³⁴. Inoltre, nel bel mezzo del commento, è inserita una glossa al *De institutione musica* di Boezio, composta nel X secolo³⁵ ; il fatto che questa ‘interpolazione’

31. *Expositiones in Hierarchiam cœlestem* VII. 578-603, ed. J. Barbet, Turnhout 1975, CCCM 31, p. 106-107.

32. Cf. per esempio l. 247-250.

33. Cf. M. Gorman, «The glosses on Bede's *De temporum ratione* attributed to Byrhtferth of Ramsey», *Anglo-Saxon England*, 25 (1996), p. 209-232.

34. l. 250-253 ; l. 465-467.

35. *Tractatus de intervallis «Quid sit tonus»*, in ed. M. Bernhard - C. M. Bower, *Glossa maior in institutionem musicam Boethii* 3, München 1996, p. 383-386.

zione' si trovi in tutti i testimoni conservati induce a credere che essa fosse presente nell'archetipo del testo, che quindi non può essere anteriore al secolo X. Ma la natura stessa di questo genere di testi, in cui era normale fare delle addizioni, non ci permette di formulare ipotesi in merito alla datazione del testo 'originale', che poteva, in effetti, essere privo di tale glossa al *De musica*.

Il commento, come è stato già accennato, ci è giunto senza indicazione d'autore ; il manoscritto più antico non è anteriore alla fine del X secolo. Certo il nostro commentatore sembra molto vicino al metodo e alle preoccupazioni di un Remigio di Auxerre che, com'è noto, fu maestro delle arti del quadrivio a Reims (883-900), senza pertanto essere un autore 'specializzato' nel quadrivio. Il commento in questione non è infatti una composizione 'tecnica', l'autore non sembra un matematico. Esso non porta traccia dell'insegnamento di Gerberto d'Aurillac : non vien fatto riferimento alcuno all'abaco o alla terminologia impiegata per spiegare il suo funzionamento (per esempio *assis* designava il numero 1), e neppure è menzionata quella regola inventata da Gerberto per ridurre le ineguaglianze all'eguagliazione, regola generalmente denominata « Saltus Gerberti », che è, in effetti, una glossa al *De arithmeticā* II,1. E Gerberto non fu il solo a interessarsi a questo famoso luogo boeziano : una regola per risolvere questo problema fu inventata anche da Abbone di Fleury, autore del *Commentum in Calculum Victorii*, un'altra da Notgero di Liegi, autore del *De superparticularibus*³⁶, e altre regole, anonime, si leggono nei margini dei manoscritti del *De arithmeticā*. Eppure, la difficoltà di questo luogo boeziano non rientra tra le preoccupazioni del commentatore, che offre soltanto un'interpretazione 'morale' dell'eguagliazione e delle ineguaglianze : le ineguaglianze sono i vizi che l'anima deve ricondurre all'eguagliazione, cioè alla virtù.

Non è forse allora avventato affermare che il commento al *De arithmeticā* — del quale si intende offrire, in un prossimo contributo, un'accurata analisi dottrinale — fu composto, nel corso del X secolo, da un maestro esperto in arti liberali che conosceva bene la logica e la filosofia*.

Irene CAIAZZO

36. Ricordo che la regola di Notgero di Liegi è conservata nel manoscritto C.

* Ringrazio sinceramente, per i tanti e preziosi consigli, François Dolbeau e Paolo Lucentini.

Ricerca svolta con il contributo del CNR (Roma).

sigles

C = München, Bayerische Staatsbibliothek, Lat. 18764, f. 2r-v, 5v

L = Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Voss. Lat. Fol. 70 A^u, f. 74r-78v

M = Melk, Stiftsbibliothek, Cod. Mell. 740, f. 38v-44r

R = Reims, Bibliothèque municipale, 975, f. 29r-32v

De arithmeticā Boetii

Ne subesse possit similitudo falsitatis in auctore, tria requiruntur in initio libri, quae nobis certa sunt: persona, tempus et locus. Persona fuit Boetius, Romanus et consul tempore Iustini imperatoris. Cuius tempore Theodoricus, rex Gothorum,
 5 Italiā et Romanos invasit, et per triginta annos et eo amplius potestatem exercuit Romā³⁷; et certe in Italia fuit. Ideo forsitan quæritur, ut si mendosi habentur libri, illuc revertatur, quo certiores esse arbitrantur. Causa arithmeticā disciplinā scribendā hæc fuit, ut numeri et proportiones numerorum scirentur a sedulis lectoribus, qui ipsam sollerti indagine perfecti erant. Nam in numeris maxima versatur
 10 dubitatio, quam iste Boetius contendit auferre, dum obscure a Nicomacho et breviter dicta, plana producto sermone reddit, et diffuse dicta, moderata brevitate colligit. Causa insuper requiritur, quae ea est, ut sciat videlicet naturam numerorum, quemadmodum ex unitatibus ipse numerus crescat ac multiplicetur, et ut quælibet summa eius facile valeat depræhendi. Ut verbi causa: si proponatur octies octo
 15 quot sunt, et si qua similia. Rithmon dicunt Græci ‘numerum’, inde arithmeticā ‘disciplina numerorum’³⁸; cuius Pythagoras apud Græcos primus fuit auctor, postea

1 de arithmeticā boetii] *R om. CM — 2 in²*] *MR om. C — 3 tempus et locus*] *M tempus locus C locus et tempus R — 4 theodoricus*] *R theotericus C theodericus M — 5 et romanos*] *C om. M contra romanos R — potestatem ... Romæ et*] *C eorum potestatem ... Romæ et M obtinuit potestatem locus autem Romæ R — 6 fuit*] *CM locus add. R — 7 arbitrantur*] *CR arbitrentur M — 8 fuit*] *CR sunt M — 9 indagine*] *CR indaginem M — erant*] *CR erunt M — versatur*] *CM versabatur R — 12 requiritur*] *CR requiretur M — ea*] *MR om. C — sciat videlicet naturam*] *CM sciatur natura R — 14 causa*] *CR gratia M — proponatur*] *CR ponatur M — 15 arithmeticā*] *MR arithmeticam C — 16 cuius*] *MR arithmeticā add. C — pythagoras*] *CR pitagoras M postea*] *CM post R*

37. Cf. la *Vita Boetii II*, in Peiper, *Anicī Manlī Severīnī Boetī Philosophiāe consolationis libri quinque*, p. XXXI-XXXII: «Iste Boetius consul fuit Romanorum Theodorico duce eo tempore invaserunt Goths Romam et abstulerunt libertatem eorum».

38. Isidorus Hispalensis, *Etymologiae* III,1.1.

Nicomachus; apud Latinos vero Apuleius, deinde Boetius³⁹. Nam Latini imitati sunt Græcos, fontem scientiæ ab ipsis haurientes, et in proprium sermonem transferentes. Et licet quædam disciplinæ ab Ægyptiis originem videantur habere, ipsas tamen viciniores Græci ab eis accipientes, postea tradiderunt Romanis.

20 DOMINO PATRI SYMMACHO BOETIUS. BOETIUS consul fuit, eius dignitatem sui liberi post sunt adepti. SYMMACHUS quoque consul fuit, et suo tempore clarus, et fuit Boetii sacer. Et hanc epistolam loco proemii et præfationis illi ponere placuit. BOETIUS interpretatur adiutor, quod nomen non eius proprium fuit, sed Severinus. Nam ex accidente Boetius dictus est; plurimis enim prodesse satagebat, maxime pupilos et inopes suis fovens stipendiis. SYMMACHUS interpretatur conpugnans, sin ‘con’, machia ‘pugna’ dicitur. In initio suæ epistolæ, Boetius morem descripsit humanum, dicens qualiter nobilium amicorum fœdera muneribus confirmentur. Ita ut, dum sibi invicem munera tribuant; nec ille qui dat aliud aliquid carius habeat, 25 quam id quod dat; nec is qui suscipit carius aliud quid ab altero suscipiat unquam, quam id quod ab amico suscipit; quia *eadem velle et eadem nolle, firma est amicitia*⁴⁰, quod in malis factio appellatur.

30 OFFICIA, scilicet amicitiæ, seu largiendo in numerum; dicta officia ab efficiendo, quæ pro amicitia ponuntur non nunquam. LIQUIDO: manifeste. CONSTABIT, id est firmum erit, scilicet quia amici sunt. NEC AB HOC, id est ab illo qui dat. NEC AB ILLO, id est ab illo qui accipit. NON IGNAVA, id est pigra; ad naturam pecuniæ respiciens dixit: IGNAVA PONDERA OPUM, quæ pigros faciunt homines. Ignavus ergo dicitur quasi ingenii igne vacuus. INSTRUCTIUS, id est preparatus. INCANDUIT: exarsit. IN THESAURUM ROMANÆ ORATIONIS, id est in archivum et librarium Romanorum. 40 CONVEXIMUS: contraximus. CONSTABIT: firma erit vel placebit. RATIO, id est officium quod more humano dixit. ELICUI: expressi, et hoc verbo difficultatem ostendit. Reddit causam cur Symmacho libros suos auctorandos tradit, quia tunc res sapienter discussa bene tractatur, cum iudicium sibi simile, id est sapientis promeretur.

---

17 apuleius] CR apeleius M — 20 viciniores] R om. CM postea] CM post R — 22 post sunt] CM possunt R — 23 et] CM cui R proemii et] CM præmii eo R — 24 eius] CM ei R — 26 symmachus] MR quoque add. C — 27 machia] CR maxa corr. ex machia M descripsit] CM describit R — 28 fœdera ... confirmentur] CM fœdus ... confirmetur R — 29 invicem] MR invocem C carius] CR om. M — 30 quam] CR om. M aliud quid] CM aliud R — 31 amico] CM amica R suscipit] M suscepit C accipit R eadem] MR eidem C — 32 quod] CM quamquam R — 33 officia scilicet] R officias M largiendo in] M largiendorum R efficiendo] M efficienda R — 34 nunquam] CM umquam R — 35 id est] M om. R quia ... sunt] M quod ... sint R — 36 naturam] MR rerum vel add. C — 37 pondera] MR rerum vel add. C — 38 ingenii] CR oingemi M instructius] instructius M instructus R preparatus] M preparatus R — 39 librarium] R liberarium M romanorum] M romanum R — 40 id est] M om. R — 42 auctorandos] MR auctorannos C quia] CR qua corr. ex quæ M — 43 id] CR om. M — 44 id est] M om. R

---

39. Isidorus Hispalensis, *Etymologiae* III,2.1.

40. Sallustius, *Cat.* 20,4.

VIDES, id est intelligis. EFFECTUS : perfectio. EXAMEN : proprie est aculeus consurgens
 45 de superiore parte stateræ ; ponitur autem pro iudicio. ASTIPULATIONE, id est confirmatione, tractum a stipula, quæ in cartis ponitur ; stipulari, id est interrogare proprie. NON AUCTORIS, id est mei iudicio, SED ALIENO, id est tuo incumbat. EXPENDITUR, id est perpenditur et conceditur. INSTRUMENTA sunt singularum rerum proprietates, quibus aliqua res perficitur. SUBIRE, id est sustinere et tolerare. MUNIMENTA : ADIUMENTA, ab eo quod est effigies, ‘effigio, effigias’ venit, id est compono. ABSOLUTUM dicimus PERFECTUM, quod nullo eget. Sciendum, quia « sicut nihil sine uno creatore — hoc est ipsa trinitate — exstitit, ita nihil omnino esse potest, quod non est trifarium subsistat et unum sit. Omne scilicet corpus et unum erit, et mensurabile erit, et numerabile et ponderabile, et omnis anima rationalis tribus individuis —
 55 memoria, consilio et voluntate — consistit, quibus capax est mensuræ ponderis et numeri, secundum hæc, de mensurabilibus, ponderabilibus, numerabilibus, hoc est de corporibus iudicans »⁴¹. Claudianus hoc inquit ubi de anima dicit Arcitas Taren-
 tinus Pitagoricusque philosophus : « Anima — inquit — ad exemplum unius com-
 posita est, quæ sic inlocaliter dominatur in corpore, sicut unus in numeris »⁴². ALIUS
 60 LABOR EXCENDÆ MOLIS : hoc latomus exercet. NITOREM, id est politi operis imagi-
 nem, non nisi peritissimus artifex novit facere, qui græce ‘aliptes’ vocatur, id est politor imaginis. Imago græce ‘ycona’ dicitur. Cum enim ipsa imago politur, pic-
 tores extremam manum illi inponere dicunt. TABULA quæ pingitur græce ‘pinax’
 vocatur. FUCUS : proprie dicitur niger color, abusive vero pro omni colore accipitur.
 65 SOLLERTIA, id est indagine. TEXTRINUM dicitur vel ipsa textura vel locus ubi vesti-
 menta texuntur. SPICULA : hastilia apta sagiptis. TORAX græce, latine dicitur
 ‘pectus’ ; in eodem nomine vocatur lorica muniens pectus. GEMIT VALIDUS TORAX,
 quia ferreus est et ex calibe factus ; metafora est ab animali ad inanimale. GEMIT,
 70 id est resonat. CRUDI UMBONIS, id est fortis scuti. CRUDUM dicitur forte. ABSOLUTIO, id
 est perfectio. LONGE, id est valde. EVENTUM, id est finem. Quod dicit : TU ENIM SOLUS
 MANUM SUPREMO OPERI IMPONES, tractum est a pictoribus, qui tunc extremam manum
 imaginibus imponere dicunt, cum ipsis perfectionem tribuunt. DECERNENTIUM, id
 est iudicantium.

---

45 stateræ] *CR* stare *M* id est] *M* om. *R* — 46 id ... proprie] *M* est proprie interrogare *R* — 47 incumbat] *M* incumbit *R* expenditur] *R* expeditur *M* — 48 singularum] *CM* singularium *R* — 49 id est] *M* om. *R* munimenta] *M* monumenta *R* — 51 sciendum quia ... in numeris] *R* om. *M* — 60 labor] *R* laborum *M* id est politi operis imaginem] *C* poli ei opere in imaginem *M* periti operis in imagine *R* — 61 græce] *CM* grecus *R* vocatur] *CR* vocat *M* — 62 politor] *CR* politorum *M* imaginis] *CM* imagines *R* ycona] *C* icona *R* cona *M* politur] *CM* tum add. *R* — 64 dicitur] *R* om. *M* — 65 id est] *R* om. *M* vel] *M* om. *R* — 66 sagiptis] *R* sagita *M* latine] *R* om. *M* — 67 in eodem nomine] *M* etiam *C* inde eodem nomine *R* validus torax] validus storax *R* validis torax *M* — 68 quia ... factus] *R* om. *M* animali] *M* animalia *R* — 71 supremo] *M* extremo *R* — 72 dicunt] *MR* dicuntur *C*

---

41. Claudianus Mamertus, *De statu animæ* II,6.

42. Calcidius, *Commentarius in Timæum Platonis* 223.

Ubi dicit: EXPERIARE Igitur licet, opus suum commendat ex subtilitate laboris
 75 et intentionis, quibus hoc composuit opus. FUGAS SUBTILIUM RERUM. Questiones
 dicit subtiles, quæ dum teneri putantur, videntur effugere animos vestigantium.
 MACIES IEIUNÆ ORATIONIS, id est tenuitas locutionis; hæc dicens suum meritum exte-
 nuat. CALIGANTIBUS, id est obscuris. EXPEDIENDA, id est explananda et proferenda.
 PRÆSCRIBERE, id est præfinire; est præscribere absque exceptione damnare vel scri-
 80 bire, sicut et præiudicare est ante iudicare vel ante iudicium punire; unde et
 præiudicium dicitur absque cognitione. Quod dicit: NON CONSTRINGO MEMET ARTIS-
 SIMA LEGE TRANSLATIONIS, tale est neglecta lege translationis, quæ verbum in
 verbum solet fieri, sensum de græco in latinum interpretor, non verba imitor. Ora-
 85 toria dicit prosa, FORMULAS vocat figuræ, quas in sequentibus ponit, et descriptio-
 nes dispositionesque numerorum, quæ in græco non habentur, sed ideo iste inter-
 posuit, ut ars evidentior fieret. ALIQUANDO adiecit, quia tarde a Romanis hæc ars
 percepta est. SOBRIUS LECTOR, id est prudens, qui recte potest iudicare de arduis
 rebus.

QUATTUOR MATHESEOS DISCIPLINARUM: genitus pluralis, id est doctrinalium
 90 disciplinarum. EOQUE MAGIS INERRATO OPUS ESSE INTELLIGEBAM: obscure dictum, sed
 facilis sensus, id est propterea quod tibi tradidi, ideo sciebam ipsum opus omni-
 modis sine errore existere. 'Inerrato' adverbialiter protulit, id est sine errore. FOR-
 MIDABAT FACILITATEM VENIÆ SUSPECTA SECURITAS. Hoc est securitas quæ in aliis est
 95 certa, suspecta in me erat, non quod dubitarem de clementia tua qua me diligis,
 sed quia novi te sapientissimum, suspicabar posse te forte aliquem errorem, quod
 nolebam in meo opere reperire. Ideoque suspecta et incerta in me erat securitas,
 non securitas veniæ, sed erroris. Hiare, id est os aperire, et hiare dicitur res, quæ,
 quasi aperto ore stans, ostendit se aliquid ad sui perfectionem desiderare. HANTIA,
 100 id est minus plena. RECTE ERGO QUASI AUREOS CERERI CULMOS, et reliqua. AUREOS
 CULMOS, id est flavos vel maturos. PALMITES, id est botros. Agricolæ in honorem
 Cereris — ante temporibus dei ac domini nostri Iesu — veneratione soliti erant
 offerre, et botros in honorem Bachi. RUDIMENTA NOSTRI OPERIS: dicit quod hanc
 artem primam composuerit. Prius enim de aliis scripsit artibus, sed tamen nuper
 105 hanc edidit artem; ideo rudimenta dicit, secundum translationem de græco in lati-
 num. PROVEHERE est in anteriori ponere, ad maiorem gradum perducere.

---

75 fugas] CR fuga M — 76 teneri] MR venire C — vestigantium] CR investigantium
 M — 77 locutionis] M lectionis R — 78 id est²] R om. M — 79 id est] R om.
 M — est præscribere ... absque cognitione] R om. M — 81 constringo] R stringo M
 — 82 tale ... translationis] R om. M — 83 interpretor] R interpretorum M — orato-
 ria ... prosa] R om. M — 86 aliquando ... percepta est] R om. M — 87 sobrius lector] R
 alias lectorum M — id est] M om. R — 89 id est doctrinalium disciplinarum] M
 est doctrinarium disciplinarum R — 90 esse] M esset R — 93 facilitatem] R felici-
 tatem M — veniæ] R venit M — 95 suspicabar] CR suspicabor M — quod] CR
 quem M — 97 id est] M om. R — 99 minus] M iter. R — cereri] R cerere M —
 100 vel] M et R — 101 cereris] MR careris C — ante tempori ... soliti erant] R om.
 CM — 102 offerre] R culmos offerre M culmos offerre dicit C — nostri] MR novi
 C — dicit] CM non R — 103 tamen] CM tunc R — 104 edidit] R edidet C ediderat
 M — dicit] MR id est si placuerit tibi add. C — 105 anteriori] M anteriora R — per-
 ducere] M producere R

(I, i) PROEMIUM. Imen dicunt Græci ‘viam’, pro ‘ante’ vel ‘præ’; unde proemium vel proimium ‘præfatio’ vel ‘præviatio’, quæ fit antequam dicatur id quod susceptum est ad dicendum. Est autem proprie proemium tractus cordarum, quæ et præparatio potest dici, quæ præcedit citharizationem, per quam præivationem ingreditur musicus ad certum et dispositum sonum quasi per viam. Et sicut illa præviatio proemium vocatur, ita sententia, quæ præcedit narrationem, proemium vocatur. MATHEMATICA: generale nomen est quattuor artium, quarum una supereminent, id est arithmeticæ, de qua reliquæ pendent — musica, geometrica et astronomia —, quas etiam dividit et dicit quæ ad multitudinem atque magnitudinem pertineant. LAUS ARITHMETICÆ⁴³ præcipua est, quia ex ipsa reliquæ tres partes pendent, quæ etiam si perierint, non ideo arithmeticæ perit; sed si ipsa peribit, statim reliquæ non subsistunt. QUALITAS ARITHMETICÆ, id est quomodo constet et quam habeat naturam.

PYTAGORAS primus voluit animam segregare a corporis sensibus, et ipse primus arithmeticam docuit, et cum aliis doctores se sapientes appellari voluissent, iste primus, humilitatis causa, philosophum, id est amatorem sapientiæ, appellari se constituit. Quia ergo alii doctores sapientes appellari se censem, ideo legimus fuisse VII sapientes ante Pythagoram. EVADERE: ascendere. QUADRUVIVM vocat quadripertitam mathematicam. Sollon dicunt Græci ‘multum’, hinc SOLLERTIA dicitur peritia multarum artium. INTUENTIS, id est intelligentis, scilicet naturam istarum disciplinarum. Distat inter sapientiam et scientiam: sapientia est rerum spiritalium, scientia corporalium; aliter: sapientia est rerum intellegibilium, scientia sensibilium. Cum dicit tunc: SAPIENTIAM COMPREHENSIONEM VERITATIS, excludantur illi qui falsis argumentis falsa comprehendunt. EST AUTEM SAPIENTIA ILLARUM RERUM QUÆ SUNT SUIQUE INMUTABILEM SUBSTANTIAM SORTIUNTUR. Ab hac diffinitione sapien-

---

106 pro ante] *CR om. M*   unde] *CM* dicitur add. *R* — 107 proimium] *CR* proimizin *M*   præviatio] *CM* privatio *R* — 108 tractus] *CM* tactus *R* — 109 præviatiōnem] *CR* breviactionem *M* — 111 ita sententia ... narrationem] *CR om. M* — 112 vocatur] *CM* appellatur *R* — 113 geometrica] *MR* geometria *C*   astronomia] *CR* astronomica *M* — 114 atque magnitudinem] *R* ad magnitudinem *M* magnitudinemque *C* — 115 partes] *CM* artes *R* — 116 quæ] *MR* quia *C* — 117 subsistunt] *CM* subsistent *R*   qualitas] *MR* ecce qualitas *C*   constet] *R* constat *CM* — 119 pythagoras] phitagoras *C* pitagoras *MR*   animam] *M* vel animum add. s. v. *C* animum *R* — 120 iste] *CM* ipse *R* — 121 se] *CR om. M* — 123 fuisse] *CR om. M* VII] *CM* III *R*   pythagoram] *M* phitagoram *C* pitagoram *R* — 124 dicitur peritia] *R* pigritia dicitur *M* — 125 intuentis id est intelligentis] *M* intuentes id est intelligentes *R*   scilicet] *CM* om. *R* — 126 distat inter sapientiam ... falsa comprehendunt] *CR om. M* sapientia est ... sensibilem] *R* quod sapientiam est spiritalium et intellegibilem, scientiam vero corporalium et sensibilem *C* — 128 tunc] *R om. C*   excludantur illi] *R* excluduntur hi *C* — 129 est autem ... quæ sunt suique] *R* est autem illarum sapientia rerum quæ sunt *M* — 130 sapientiæ] *CM* substantiæ *R*

---

43. Schilling segnala in apparato che il ms. Paris, BnF, Lat. 13009 [s. IX] è l'unico ad avere il titolo seguente: « Prohemium in quo divisio mathematicæ laus vel qualitas arithmeticæ ». E il commentatore glossa tale titolo.

tiæ excluduntur cuncta visibilia ab ortu ad occasum currentia, quæ, dum inmutabiliter non subsistunt, quodammodo non sunt, et fuit quando non fuerunt, erit quando non erunt; ergo non veræ sunt⁴⁴. SORTIUNTUR, id est per sortem accipiunt. Sors lites dirimit, et quod videtur esse multorum, fit unius possessio. NEC INTENSIO⁴⁵ CRESCUNT, id est non intendunt ad hoc ut crescunt. NEC RETRACTIONE, id est diminutione minuuntur, sed NEC VARIATIONIBUS PERMUTANTUR. Unde recte dicuntur ‘inmutabilem sortiri substantiam’, quia nec qualitas potest mutari in quantitatem, nec aliquod accidens in aliud. Decem autem cathegorias Aristotelis Boetius hoc in loco comprehendit, licet non eodem ordine et eadem litteratura. Est autem prima usia ad quam reliquæ VIII pendent: QUALITATES et cetera. QUALITATES sunt albedo et nigredo et istarum media pallidus, ceruleus. QUANTITATES sunt in plures et pauciores numeros, vel in mensuris diversis, maioribus scilicet minoribusque, ut est bipedalis, tripedalis, cubitalis, ad quam quantitatem magnitudines pertinent et parvitates. *ÆQUALITATES*⁴⁶ sunt cum æqualis est spiritus spiritui, homo homini, corpus corpori, numerus numero, ut sunt X ad X, V ad V. FORMÆ sunt formationes rerum et formæ in rebus corporalibus, figuræ vel species in rebus incorporalibus. HABITU-DINES sunt proportiones, cum unum refertur ad aliud, ut simplum ad duplum. Sive etiam habitudines sunt species et similitudines hominum aliarumque creaturarum, dictæ ab habendo quod habeant se per quandam comparationem. MAGNITUDINES sunt in rebus corporalibus et incorporalibus sicut et parvitatis, ut in unoquoque corpore et numero, quæ ad aliiquid dicuntur; magnitudo enim ad comparationem parvitatis dicitur. ACTUS sunt operationes quæ sunt in rebus semper, sed moventur ibi,

---

131 ad occasum] *CR* ab occasu *M* — 132 non subsistunt quodammodo] *C* subsistunt quando *M* non subsistent quodammodo *R* et] *CM* nam *R* — 133 veræ] *CR* vere *M* — 134 intensione] *MR* intentione *Boetius* — 137 inmutabilem] *R* inmutabilitatem *M* — 138 aliquod] *M* aliquid *R* autem] *MR om. C* cathegorias] *CM* kathegorias *R* — 139 comprehendit] *CM* comprehendunt *R* — 140 usia] *C* oysia *M* oycia *R* qualitates et cetera] *R om. CM* albedo ... ceruleus] *R* istarum media pallidus cereleus et nigredo albedo *M* istarum media ceruleum pallidum albedo et nigredo *C* — 142 maioribus] *CR* in maioribus *M* minoribusque] *CM* minoribus *R* — 143 bipedalis tripedalis] *CR* in peda vel tripida vel *M* cubitalis] *CM* cupidalis et cetera *R* quantitatem] *MR om. C* — 144 æqualitates] *CR* etqualitates *M* — 146 vel] *MR* et *C* — 147 simplum] *CR* triplum *M* — 149 habendo] *MR* abendo *C* — 150 sunt] *R om. CM* sicut] *CR* sunt *M* — 151 dicuntur] *CM* dicitur *R* — 152 sed moventur ibi] *M* sed movent ibi *C* se moventibus *R*

---

44. Le cose *quæ sunt* et *quæ non sunt* sono intese dal commentatore nel ‘quarto modo’ indicato, e ascritto ai ‘filosofi’, da Giovanni Scoto, *De divisione naturæ* PL 122,445B-C.

45. Il *Parisinus Latinus* 13009 legge, *post correctionem*, «intensione».

46. Si assiste ad un’inversione assai singolare: le *æqualitates* seguono le *quantitates*. Schilling segnala in apparato che questa inversione si riscontra soltanto nel *Monacensis* 18764, cioè nel manoscritto di Froumund di Tegernsee. L’ordine fornito da Boezio è invece il seguente: «*qualitates, quantitates, formæ, magnitudines, parvitates, æqualitates, habitudines, actus, dispositiones, loca, tempora*».

sicut nos et cælum seu quoque animata semper sumus in motu. DISPOSITIONES sunt ordines et diffinitiones per quas ostenditur quid primum, quidve secundum sit; seu etiam dispositiones naturales rerum consequentiae et ordines, ut ignis propriam habet dispositionem, ut superna petat. LOCA : circumscriptiones corporum proprie sunt. TEMPORA sunt in quibus corpora transeunt cuncta, in quibus etiam homines et angeli esse cœperunt, sed non esse in eisdem desinent.

Ista vere esse dicuntur, quia uniformiter semper manent, quamvis et videantur cum corporibus perire, tamen non pereunt. Si enim album sit corpus vel nigrum, perire potest, non tamen ideo albedo aut nigredo perit, quia incorporalia sunt et inmutabilia; ergo quale perit, id est corpus, quod qualitatis participatur, dum sit album vel nigrum. Qualitas vero in suo genere qualitatibus constanter et perpetuo manet, sic et cetera: ET QUICQUID ADUNATUM QUODAMmodo CORPORIBUS INVENTUR, scilicet participatione non generalitate, ut longitudo, paternitas, filiolitas⁴⁷. Ideo dicit ‘corporibus adunatum quodammodo’, quia alii dicunt quod circa corpus sunt, alii non circa corpus sed intus ea asserunt⁴⁸.

CONTINUA: unita et pacta. CONCILIJ: conventum. ADQUIESCUNT, id est requiescent; adquiescere proprie est consentire. ARITHMETICA INTEGRITAS, id est numerabilis ars. ‘Integritas’ dicit ideo, quia non eget ipsa aliis extrinsecus; vel ‘integritas’, id est perfectio. VIANDUM: eundum. CUM PROCREATIS SENSIBUS, id est cum adiutorio sensuum exteriorum. Animus enim per se spiritalia tantum intuetur. Et quia in corpore manet, non valet aliquid discere per se, nisi per corporales sensus; sed dum per sensus exteriores, doctrina, a magistro audita, ad intentionem animi per intellectum ducitur, quam ipsa ratio probat, discit et intuetur. CERTÆQUE DIMENSIONES: termini. OCULUS ANIMI est intellectus, qui ideo plus CORPORALI OCULO SALVARI debet ab omni vitiorum pruritu, quia illo solo intellectualiter scimus veritatem.

---

153 sicut nos et cælum] *R* sicut nos et alium *M* sicut et nos et cælum *C* quoque] *M* om. *C* quæque *R* — **154** ordines] *CM* ordinationes *R* quid] *CM* quod *R* — **156** circumscriptiones] *CM* circumspiciones *R* proprie] *CM* quibus et propria *R* — **158** non] *CR* nomen *M* desinent] *C* desinenti *M* desinunt *R* — **159** dicuntur] *CR* dicunt *M* — **162** qualitatis] *MR* qualitati *C* — **163** qualitatis] *R* om. *C* qualitas *M* — **164** sic et] *R* sicut *C* sic *M* et] *R* om. *CM* — **166** quia alii ... asserunt] *R* quia alii dicunt circa corpus sint *M* asserunt *L* — **168** continua] *LR* continuo *M*. pacta] *LR* compacta *M* conventum] *LR* conventus *M* id est] *M* om. *LR* — **169** est¹] *M* om. *LR* numerabilis] *LR* numeralis vel *M* — **172** sensum] *M* sonsium *LR* se] *LR* om. *M* — **174** exteriores] *LR* exterior *M* intentionem ... ducitur] *M* interiorem animi intellectum perducitur *L* interiorem animi intellectum perducit *R* — **175** quam] *M* quæ *LR* probat] *M* hoc add. *LR* — **176** termini] *LR* animi *M* animi] *C* animæ *MLR* est] *CM* id est *LR* qui ideo] *LM* qui adeo *C* quid eo *R* oculo salvari] *CM* oculos arvari *LR* — **177** illo] *CLR* illi *M*

---

47. *C* aggiunge delle glosse estranee al commento: «Nam IIII matheseos ...; sed longe aliter hic locus investigandus est, itaque mathematicas ... et Macrobius geometræ inquit alia ...».

48. *L* comincia da questo punto.

tem. Et corporalibus oculis cum muscis et belvis in commune utimur ; intellectum vero cum solis angelis possidemus. OCULUS ANIMI est intellectus. Visus eius est ratio, aspectus eiusdem ratiocinatio esse dicitur. Aspectus est subita visio, cum quis aciem oculorum subito aperit. Visio vero est dum aspectus fit continuus⁴⁹.

HUNC INQUAM OCULUM DIMERSUM⁵⁰ ORBATUMQUE, id est cecatum CORPOREIS SENSIBUS. Beatus enim refert Isidorus quod, « quanto gravior est conspersio corporis, tanto tardior et hebetior fit animæ natura ; et quanto levior, tanto fieri acutiores intellectum animi ad veritatem investigandam »⁵¹. Cum dicit : HÆC DISCIPLINÆ RURSUS ILLUMINENT, tangit id quod sepius narrant philosophi ; omnes scilicet artes natura-liter omnes homines scire, sed torpere eas in cunctis ob molem corporis, quasi gravi sopore sint præssæ, quoad studio descendit et doctrina magistri excitentur. Ille CONDITOR, qui scilicet nunquam debet excidere ab animo, demonstrative dixit.

EXEMPLAR est forma quævis, quæ ad imitandum proponitur. Exemplum autem illud, quod sequimur, quamvis interdum confundant auctores. Ergo exemplar dicitur deus arithmeticam habuisse, cum scilicet sex diebus cuncta creavit, ut inde quodammodo videatur sumpsisse similitudinem, quia cuncta in numero deus condidit. RATIOCINATIO est sermo cum ratione. Rationem vocat intellectum divinitatis, vel filium dei, quæ ratio in evangelio vita appellatur, ut : « quod factum est, in ipso vita erat »⁵². ASSIGNATI ORDINIS, id est ascripti ; tractum a signo quod ovibus quodam cauterio ob recognitionem inprimitur. Dicuntur omnia PER NUMERUM CONCORDIAM INVENIRE, quia quæcumque natura sibi contraria sunt, numero possunt sibi complecti. Verbi gratia : elementa, que sibi valde sunt contraria, solo numero coniunguntur, cum IIII feruntur. Notandum ubi dicitur : SED HOC QUOQUE PRIOR ARITHMETICA DECLARATUR et cetera, ibi tanguntur duæ species dialecticæ : diaretike

---

178 cum muscis et belvis] *CLR* communis sit et melius **M** — **179** angelis] *CLR* *om.* **M** animi] *C* animæ *MLR* est] *CM* id est *LR* visus] *MLR* visio *C* — **180** aspectus eiusdem ... subita visio] aspectus eiusdem subita visio *C* aspectus eiusdem ratiocinatio esse dicitur aspectus est subiecta visio **M** aspectus eiusdem ratiocinatio dicitur aspectus id est subita visio *LR* — **182** dimersum] *MR* demersum *L* Boetius corporeis] *LR* corporis **M** — **183** enim] *MLR* *om.* *C* est] *CM* *om.* *LR* — **184** et hebetior] *CM* et thebetior *LR* — **186** sepius] *CM* superius *LR* omnes] *LM* omnis **R** — **187** omnes] *LR* *om.* **M** torpore] *CLM* torpore **R** — **188** quoad] *CLR* id est quo a **M** — **189** demonstrative] *LM* demonstrativæ **R** — **192** deus] *LR* *om.* *CM* ut inde quodammodo ... deus condidit] *L* ut inde quodammodo videatur supsisse similitudinæ ... deus condidit *R* deus in numero **M** quia in numero et pondere cuncta creavit *C* — **195** vel filium dei] *LR* *om.* *M* filium dei *C* est] *CM* id est *LR* — **197** recognitionem] *M* recognitionem *LR* dicuntur] *LR* dicunt *CM* — **198** invenire] *CLR* *om.* *M* sibi²] *LR* *om.* **M** — **200** feruntur] *MLR* esse referuntur *C* — **201** ibi] *LR* ubi *CM* diaretike] *CLR* diarethike *M*

---

49. *C* aggiunge una glossa estranea al commento : « Procreantur enim ... oculum illuminat ».

50. Paris, BnF, Lat. 13009 [s. IX] e 11242 [s. X] scrivono « dimersum ».

51. *Locum non inveni.*

52. Iohannes I.3-4.

et analitike⁵³. Diaretike, quæ a generalissimo in specialissimum dividitur, ut ab animali ad unum solum hominem. Analitike, quæ a specialissimo in generalissimum solvitur, ut: quid est Cicero? Animal. Generale enim seipsum tantum ostendit, ut animal; speciale vero se et genus suum, ut cum dico ‘homo’, ‘animal’ intellico. Omne quod prius est, et quod præcedit, tribus modis præcedit: natura, dignitate, æternitate. Natura vel tempore: sicut Esau præcessit Iacob nascendo, sicut flos præcedit fructum. Dignitate: sicut fructus præcedit florem. Æternitate: quia deus cuncta præcedit. Arithmetica dignitate prior est tribus artibus, sicut et genus prius est specie, quia plura continet in se.

DIATESSARON, id est de quattuor sonis dicitur, vel cordis modulatio. Dia enim, quando per ‘y’ scribitur ‘duo’, quando per ‘iota’ ‘de’ vel ‘ex’ significat; unde diatessaron de quattuor sonis dicitur, quæ modulatio fit in musica, cum maior sonus minorem tertia parte præcedit. In arithmetica vero epitrita vel sesquiteria dicitur proportio, ut quattuor ad tres comparati. Veniunt enim ex arithmetica proportiones musicæ. DIAPENTE: de quinque. In quinque enim cordis fit ille sonus in musica, ubi sonus sonum superat medietatem, quod in arithmetica sesqualtera et sescupla atque hemiolia proportio dicitur. Hemiolion compositum est ex ‘hemis’ et ‘olon’, id est ‘semis’ et ‘totum’, ut III ad II; maior enim numerus minorem totum numerum habet in se, et insuper eius medietatem. DIAPASON interpretatur ‘de omnibus’, et est ex diapente et diatessaron; omnes enim minores colligit in se proportiones. Vocabatur autem dupla in arithmetica, et diapason in musica. EPOGDous dicitur quasi super octo vel superoctavus; ubicumque enim corda cordam superat in nona parte, sive in acumine sive in gravitate, epogdous dicitur, et in arithmetica sesquioctavus, ut sunt VIII ad VIII. TONUS dicitur in musica vox perfecta.

---

202 analitike] analetike *CM* analitike, id est resolutoria *L* analetike, id est resolutoria *R* diaretike] *CLR* diaretice *M* quæ a generalissimo in specialissimum] *CM* id est qua a generalissimum *LR* dividitur] *CLR* dividuntur *M* — **203** solum] *CLR* sonum *M* analitike] *CL* analetice *M* analetike *R* — **204** solvitur ut] *C* resolvitur *LR* resolvetur *M* tantum] *LR* om. *CM* — **205** homo] *MLR* hunc *C* — **206** præcedit] *CM* procedit *LR* — **209** quia] *MLR* qua *C* — **210** plura] *CMR* pluret *L* — **211** diatessaron] *LR* diatesseron *CM* id est de quattuor sonis dicitur] *LR* est de quattuor sonis *CM* dia] *MR* dy a *L* — **212** per] *CM* om. *LR* — **213** diatessaron] *CLR* dyatesseron *M* quattuor] *CLR* tres *M* — **216** de quinque] *CLR* di nique *M* — **218** hemiola] *CLR* emolia *M* proportio] *CMR* propria *L* ex hemis] *L* ex emis *CR* cohemis *M* — **219** totum] *M* tonum *LR* maior enim ... eius medietatem] *LR* maior minorem totum habet in se et insuper eius medietatem *C* maior minorem totum numerum in se insuper eius habet medietatem *M* — **220** diapason] *CM* diapason *LR* — **221** diatessaron] *CLR* diatesseron *M* omnes] *MLR* omnis *C* — **222** epogdous] *M* corr. ex epogdous *R* epogdouus *L* — **223** super octo vel] *MLR* om. *C* — **224** nona] *LR* nova *CM* sive²] *CLR* seu *M* in arithmetica] *LR* om. *CM* VIII ad VIII] *MLR* VIII ad VIII *C*

---

53. Questa divisione della dialettica si trova in Giovanni Scoto, *Expositiones in Hierarchiam cœlestem* VII. 578-603, Barbet p. 106-107. La glossa «id est resolutoria», nel manoscritto *L*, è un’aggiunta suggerita probabilmente da un passo boeziano, *De differentiis topicis* PL 64.1173B.

SPHERICA ET ASTRONOMIA unum est. Inter astronomiam et astronomicam beatus Isidorus differentiam facit⁵⁴, et dicit quia astronomia non prohibetur disci, quia nihil habet in se quod rei veritas repudiat. Astronomica autem habet quædam quæ prohibentur disci, quia mathematica ac constellatio, secundum quam dicebant mathematici genituram hominum constare, in illa subsistit⁵⁵. IN ASTRONOMIA ENIM CIRCULI sunt scilicet VII planetarum. ‘Planes’ græce, latine dicitur ‘errans’; hinc planetæ dicuntur stellæ errantes quæ, aliquando cum Sole aliquando contra Solem gradiuntur, modo cum mundo modo contra mundum feruntur, modo sunt stationariæ præter Solem et Lunam. SPHERAM vocat ambitum totius mundi, vel orbem syderum. CENTRUM Græci dicunt punctum, circa quem volvitur circulus. Centrum autem dicitur medietatem cæli. PARALLELI CIRCULI sunt sicuti sunt V zonæ, quarum duæ nimio frigore squalent: a septentrionali parte una, altera[m] ab australi, et sunt inhabitabiles, duæ temperatae, una torrens est, quæ est in austro, per quam Sol currit, ideoque inhabitabilis⁵⁶. Est etiam orizon circulus, qui interpretatur limitans, eo quod ibi videtur cælum a terra seiungi. AXEM vocat lineam intellectualem, quæ a polo usque ad polum, id est a septentrionali plaga usque ad notium vel austrinum polum tendit. Duo enim poli sunt: septentrionalis et australis; tali enim modo cælum in transversum positum est. Et habet septentrio stellam, quæ dicitur polus; austus quoque similiter, sed non appareat, quia infra terram est. In his duabus stellis totum vertitur firmamentum, et ipse polus centrum vocatur. Omnis sonus motum habet, et ubicumque est motus, sonus subsequitur, qui semper ex motu fit. Unde dicens: MOTUS IPSE CELEBRATUR ASTRORUM, tangit musicam cælestem, quæ, quia motum habet et sonum, semper enim volubili lapsu vergitur, de quo maxima modulatio procedit, cuius medium dicitur obtinere Sol; est enim medius in armonia cælesti, sicut mese in chordis⁵⁷. «Nam tantus illic sonus est,

226 astronomia] *CM* astronomica *LR* beatus] *CLR* enim *add.* *M* — 227 disci] *CLR* om. *M* — 228 quod] *CR* quid *L* om. *M* repudiati] *CM* repudiet *LR* — 229 quia] *MLR* quæ *C* quam] *CLR* quod *M* dicebant] *MLR* dixerunt *C* — 230 mathematici] *CM* mathematica *LR* genituram] *CLR* naturam *M* subsistit] *LR* subsistunt *CM* astronomia] *LR* astronomica *M* — 231 scilicet] *LR* om. *M* planes grece ... præter solem et lunam] *LR* om. *M* — 235 centrum¹] *LR* centum *M* — 236 dicitur] *LR* dicit *M* sicuti sunt *V*] *L* sucutuli *M* *V* *R* — 237 una alteram ... inhabitabiles] *LR* et sunt habitabiles *M* — 238 torrens] *M* turrens *LR* — 239 inhabitabilis] *LR* inhabitabile *M* — 241 notum] *LR* notum *M* — 243 transversum] *M* transverso *LR* — 244 his] *LM* is *R* — 245 duabus] *LR* duobus *M* — 246 habet] *LR* habent *M* — 248 enim] *LR* eam *M* — 250 chordis] *LR* andis *M* illic] *LR* illi *M*

54. Isidoro spiega la differenza tra l'astronomia e l'astrologia, *Etymologie* III,27.1.

55. Gli *excerpta* del commento nel manoscritto *Monacensis* finiscono qui.

56. Questo passo riecheggia Beda Venerabilis, *De natura rerum* PL 91.232.

57. Cf. Remigius Autissiodorensis, *Commentum in Martianum Capellam* 22.8, ed. C. E. Lutz, Leiden 1962-1965, p. 107: «ERUDITAS A SE. Apollo eruditus dicitur novem Musas quia ipse et princeps et maximus musicæ cœlestis et eum locum obtinet in planetis quem mese in chordis»; 73.16 *ib.* 198: «Eum enim locum obtinet Sol

tantæque dulcedinis — ut beatus dicit Isidorus —, ut si humanæ aures valerent illum audire, ab oriente in occidentem transirent, sequentes motum sphæræ cœlestis »⁵⁸.

(I, ii) PRIMÆVAM NATURAM vocat illam informem materiam, quæ fuit initium quattuor elementorum. RATIO est mentis intuitus vel aspectus. PRINCIPALE EXEMPLAR dicitur fuisse numerus IN ANIMO CONDITORIS, id est in dispositione eius, quia definitum erat ab eo, quasi per numerum quot faceret creaturas. MOTUS Solis quadrifarius est: ab ortu ad meridiem, inde ad occasum, ab occasu ad meridiem sub terra, inde rursus ad ortum. CÆLIQUE CONVERSIO, scilicet sumpta est in quot horis volvitur, scilicet in XXIII. NUMERUS COMPOSITUS est, NON tamen EX DIVERSIS. Nihil enim ex diversis componi potest, sicut vinum et aqua non possunt facere et componere vinum; neque ex similibus est compositus, quia ex similibus quoque non aliquid componitur. Quid enim componi potest ex auro et auro? Nihil, quia semper erit aurum. Probatum ergo est non esse compositum numerum ex dissimilibus artibus — id est grammatica, dialectica, rhetorica —, sed neque ex similibus — id est geometrica, musica et astronomia; ergo EX SEIPSO componitur.

ERUNT ERGO NUMEROS PRIMA QUÆ IUNGANT. PRIMA, id est initia et fundamenta atque principia, QUÆ CONSTENT SEMPERQUE PERMANEANT. Numerus enim æternus est et inmutabilis, ut enim beatus dicit Augustinus: « ante potest fieri, ut terra sursum cælum deorsum vertatur, antequam tres non sint tres et quattuor quattuor »⁵⁹. IPSA fundamenta numerorum DISSIMILIA SUNT ET COMPONENDI POTENTIA, id est paria atque imparia, quæ dissimilia sunt quidem, sed unum possunt componi numerum.

(I, iii) PAR NUMERUS EST — secundum Pythagoram — QUI SUB EADEM DIVISIONE POTEST IN MAXIMA PARVISSIMAQUE DIVIDI. In maximas partes par numerus dividitur,

---

251 isidorus] *MR* isodorus *L*   ut^{2]} *LR* quia add. *M* — 252 illum] *M* illam *LR* — 256 definitum] *M* diffinitum *LR* — 257 numerum] *M* numero *LR*   quadrifarius] *M* quadrifarum *LR* — 260 non ... vinum] add. in margine *R*   enim] *LR om. M* — 262 ex similibus^{2]} *M* eximilibus *LR*   non] *LR* ad add. *M* — 263 auro^{2]} *M* argento *LR* — 264 non] *LR* nec *M* — 265 rhetorica] *LM* ditholica ut vid. *R* — 268 atque] *M* adque *LR*   est] *LR om. M* — 269 beatus] *M om. LR* — 271 dissimilia] *LR* dissimiles *M*   sunt] *M om. LR* — 272 sunt] *M* add. s. v. *R om. L*   sed] *LR* in add. *M* — 273 pythagoram] *LR* pitagoram *M*

---

in musica cœlestis quem mese, id est media chorda, in musica artificiali ». Cf. le glosse di Byrhtferth di Ramsey al *De temporum ratione* di Beda, PL 90.211c: « MEDIUS SOL. Medius Sol dicitur esse, quia in medio planetarum est, tres supra se, et tres infra se habens planetas. Dictus autem Sol eo quod exortus solus luceat, obscuratis omnibus sideribus. Et quia medius est in planetis, mese vocatur a chorda quæ, similiter media in lyra, mese vocatur ».

58. Questa citazione non si trova in Isidoro; la stessa attribuzione si legge nelle glosse di Byrhtferth di Ramsey al *De temporum ratione* di Beda, PL 90.442: « Nam tantus illic sonus est, tantæque dulcedinis, ut beatus Isidorus ait, ut si humanæ aures valerent illum audire, ab oriente in occidentem transirent, sequentes motum sphæræ cœlestis ».

59. *Locum non inveni.*

275 cum in duas medietates partitur, nec est pars ulla quæ sit minor medietate. Cum ergo in duas medietates maximæ partes paris numeri sunt, simul etiam parvissima quædam sunt, id est particio et divisio, quæ tantum in duabus partibus facta est. Verbi gratia: XVI par numerus est; hic ergo in maxima dividitur, scilicet secundum summam partium in VIII et VIII, et in minima, scilicet secundum numerum partium. Duæ enim tantummodo partes sunt, quæ in omni divisione minimæ sunt, quia omnis numerus primo in duas partes, inde in tres, si tertiam habet, deinde autem in IIII partitur, quoad perveniat ad eius unitatem similiter. MAXIMA in SPATIO est in magnitudine divisi numeri. PARVISSIMA QUANTITATE, scilicet divisionis, quia adhuc semel divisio facta est. SECUNDUM ISTORUM DUORUM GENERUM, id est clementi et inminutionis, CONTRARIAS PASSIONES. Passio est contrarius sensus; ideo dicit contrarias, quia quo maius est spatium, id est summa, eo minor est divisio, quæ dicitur quantitas; et quo maior est quantitas, eo minus est spatium. Verbi gratia: si dividas VIII in quattuor et IIII, maximum quidem spatium est IIII, minima vero quantitas, id est divisio. Non enim nisi semel est divisum. Iterum IIII si dividias in II et II, spacium, id est summa supradicta, imminuta est, sed quantitas, id est divisio, aucta. Similiter, si duo in I et I partiaris, spatium minimum est, quantitas vero maxima. Non enim VIII minus spatium est quam unus, neque maior quantitas, id est divisio, quam dividere VIII octies. DATUS, id est propositus. Subtilius adhuc quod dictum est, perspicendum est. Necesse est enim, ut lector animum ad precedentem lectionem convertat; nam ex illa, hæc ex parte pendent. MAXIMA in SPATIO. Hoc est in magnitudine, quia quotiens postea feceris divisionem, totiens minueris istam magnitudinem numeri. PARVISSIMA in QUANTITATE, scilicet divisionis, quia semel divisio facta est SECUNDUM CONTRARIAS ISTORUM GENERUM PASSIONES, magnitudinis scilicet et multitudinis, quia multitudo debuit aliquod clementum accipere, magnitudo vero decrescere. Passio illata est, quia facta sectione, non appetat eorum proprietas, ut in multitudine esset clementum et in magnitudine decrementum. Sed cum facta est sectio numeri, in multitudine non appetat nisi unitas; in magnitudine vero ipsum nomen remansit granditas, quia in maxima facta est illa divisio. Spatium namque appellat magnitudinem, quam dixit supra a finita inchoari quantitate et in finitissimas sectiones dividi. Quantitatem autem vocat multitudinem superius dictam ab uno progredi et ad infinitatem protendere.

(I, vii) ALTRINSECUS, id est ex utraque parte vel e regione.

---

275 est] *LR* esse *M*   quæ] *LR* non add. *M* — 276 duas] *LR* has *M*   paris] *LR* pares *M* — 277 sunt] *LR* om. *M*   tantum in duabus] *LR* tantum modo ab *M* — 278 est] *M* om. *LR* in] *LR* om. *M* — 280 partes sunt] *LR* fiunt partes *M* — 281 partes] *LR* pares add. *M* — 282 autem] *LR* om. *M* — 283 in] *LR* om. *M* — 286 divisio ... eo minus est] *LR* om. *M* — 289 minima] *LM* minimam *R*   est divisum] *LR* condivisum *M* — 290 id] *LR* om. *M*   sed] *MR* set *L* — 291 aucta] *LR* aucti *M* — 294 est²] *LR* om. *M*   enim] *LR* om. *M* — 296 quotiens] *M* quoties *LR* — 297 minueris] *M* minues *LR* — 298 generum passiones] *LR* generi passionis *M* — 299 aliquid] *LM* aliquid *R* — 300 illata] *LR* illa *M* — 301 in multitudine] *LR* multitudini *M*   in magnitudine] *LR* magnitudini *M* — 302 decrementum] *M* detrimentum *LR*   sed cum] *LR* secum *M* — 303 granditas] *LR* graditatis *M* — 304 est] *M* id est *LR* — 305 inchoari] *LR* mediari *M*   dividi] *M* quanti divini *LR*

(I, viii) CUM NOMINE IPSO VOCABULOQUE PARITER PAR INVENIATUR, TUM ETIAM QUANTITATE. Nota hic nomen quodammodo ad corporales, vocabulum ad incorporales res pertinet; atque ideo hic utrumque ponit, quia et numeri corporibus iunguntur, unde et nominantur, et incorporales sunt natura, unde vocantur. QUOD OMNES PARTES EIUS NOMINE, scilicet quoque nominantur, ET QUANTITATE, id est divisione, PARITER PARES sunt. Sciendum quod perfectus numerus tantummodo inter quattuor tesseras numerorum, scilicet intra denariam senarius perfectus est, intra centenariam XXVIII, intra millenariam CCCCXCVI, intra decem millenariam perfectus est VIII.CXXVIII. Hi tantum suis partibus reparantur in propriam summam.

ILLUD AUTEM NON — litotes est — MINIMA CONSIDERATIONE DIGNUM EST, QUOD OMNIS EIUS PARS, id est dispositionis vel paris numeri, AB UNA PARTE, QUÆ INTRA IPSUM NUMERUM EST, DENOMINATUR. Verbi gratia: sit summa pariter paris numeri CXXVIII, media eius pars LXIII sunt; et hæc pars denominata est ‘ab una parte quæ intra ipsum numerum est’, id est a binario. Bis enim LXIII colligunt CXXVIII. Adverbia namque numeri denominationem ostendunt, idemque binarius pars est LXIII^{ima}, sic et de cæteris partibus. Quarta pars supradictæ summæ XXXII sunt, et hæc quoque pars denominatur per adverbium ab una parte eiusdem numeri propositi, id est a quaternario, ut quater XXXII, CXXVIII; et idem quaternarius XXXII^{ima} pars est eiusdem numeri. TANTAMQUE SUMMAM, id est collectio numeri, QUANTITATIS, id est multitudinis, INCLUDIT, QUOTA PARS EST ALITER NUMERUS PARITER PARIS ILLIUS, id est numeri, qui eandem partem CONTINET QUANTITATIS. Verbi gratia: si quarta pars fuerit cuiuscumque pariter paris numeri, ipsa quarta pars per quaternarium, ex quo denominatur, totam summam includit, ut est hoc. Pono LXIII, eius quarta pars XVI, quæ quarta pars per quaternarium multiplicata, supradictam summam colligit, id est LXIII. Similiter, cæteræ partes per ipsas, ex quibus denominantur, multiplicatae supradictam summam concludunt. Et hoc omnino dicit, quotacumque fuerit pars totius multitudinis, id est sive secunda sive quarta sive alia quælibet per ipsam, ex qua denominata est, multiplicata totam numeri summam comprehendit.

QUANTITATEMQUE⁶⁰ CONVERTITUR, id est multiplicationem. Rursus QUANTITATE, id est divisione; et sepius hic pro tali ponitur sensu.

309 nomen] *LR om. M* — 310 res] *M om. LR* atque ideo] *M* adque *LR* — 311 nominantur] *LR* nominant *M* incorporales] *LM* corporales *R* — 312 quoque] *M* quo *LR* — 313 pares] *LR* par *M* sciendum ... summam] *LR om. M* — 314 est] id est *LR* — 315 est] id est *LR* — 317 litotes est] *M om. LR* est] *MR* id est *L* — 318 vel paris numeri] *LR om. M* — 319 est] *M* id est *LR* — 320 pars ... hæc] *LM* om. *R* pars] *M* pras *L* — 322 binarius] *M* binarium *LR* — 323 et] *LR om. M* — 324 per] *LR om. M* eiusdem] *LR* eius *M* — 325 propositi] *LM* prepositi *R* id ... quaternario] *LR om. M* — 326 est] *LR om. M* id ... numeri] *LR om. M* — 327 id ... multitudinis] *LR om. M* aliter] *M* alter *LR* — 328 id ... numeri] *LR om. M* qui eandem partem] *LR* quæ *M* — 330 pono] *LR* pone *M* — 331 pars¹] *LR om. M* — 332 colligit ... summam] *LR om. M* — 335 denominata] *LR* nominata *M* — 337 quantitatemque] *LR* quantitatem quæ *M* quantitatemque *Boetius* — 338 ponitur] *LR* inveniuntur *M*

60. Guillaumin segnala in apparato che il manoscritto Parigino N.A.L. 1614 [s. IX] ha «quantitatem quæ»; Schilling omette questa variante nel suo apparato critico.

(I, xvii) ERATOSTHENES Græcus fuit arithmeticus.

340 (I, xviii) INTRODUCTIONIS, id est doctrinæ, quia introducitur aliquis ad intima

scientiæ.

CENTIMANUS GIGAS: a poetis sine nomine profertur, qui quinquaginta capita
fertur habuisse. GERIO dicitur fuisse gigas tricorpor. MONSTROSUM est quod subito
extra naturam appetet; quidam autem dicunt monstruosum, sed potius dicendum

345 est monstrosum. SUBRIPUIT, id est fefellit. GERIO⁶¹ rex fuit Hispaniæ, qui ideo tri-

corpor dicitur fuisse, quoniam tribus insulis imperavit, ad quem Hercules cum
ærea olla et bicipiti cane venisse dicitur: cum ærea olla ob æratas naves et proe-

lium navale; cum bicipiti cane, quia navalii et terrestri proelio plurimum volvit.
CICLOPS gigas fuit monstrosus, id est unioculus, quem habuit in fronte, quod ideo

350 fingitur, quia prudentissimus fuit, et sedes sapientiæ in cerebro est. Eundem autem

oculum Ulixes dicitur tenebrasse, quoniam illo prudentior fuit. CURTATUS dicitur

truncatus; unde Iudei curti dicuntur, id est in parte pudenda truncati.

(I, xx) PASSIM vulgo. BIS ENIM TRES SEX FACIUNT, QUI HABET UNAM QUIDEM A SE

DENOMINATAM PARTEM ID EST SEXTAM. TRES VERO secundum MEDIETATEM, SECUNDUM

355 DUALITATEM, quia bis dicitur ibi III III, et per hoc dualitas ibi est. AT VERO DUO, SCI-

LICET ibi habet SECUNDUM COACERVATIONEM ID EST SECUNDUM TERNARIUM, qui est coa-

cervatus ex uno et duobus, quia dicimus ter II; tali modo habet senarius II, secun-

dum ternarium, id est secundum tertiam partem, qui est binarius.

(I, xxiii) <DISCRIMINATUS>. Discrimen proprie vocatur acus maior, quo capilli

360 mulierum segregantur, unde discriminari dicimus segregare.

(I, xxiii) HEMIOLIA habens dimidium et totum; ‘hemi’ enim ‘semis’ dicimus,
‘holon’ ‘totum’.

(I, xxvi) PERSTRINGENTES, id est parum tangentes. Perstringere est parum tan-

gere. TEXATUR: ordinetur. Notandum in figura⁶² quod ab uno usque ad X prima

365 unitas vocatur, a X usque ad C secunda unitas vocatur, quoniam peracto denario

numero, rursus quasi ab unitate repetitur, dicendo undecim, duodecim et cætera.

Tertia vero unitas a C usque ad mille dicitur; his tribus unitatibus omnis numerus

339 eratosthenes] *M* erastotenes *LR* — 340 id est] *M* est *L* *om.* *R*   quia] *M* qua *LR*
— 342 profertur] *LR* gerio *add.* *M* — 343 monstruosum] *LR* monstrum *M* —
345 monstrorum] *LR* monstruosum *M*   subripuit] *LR* surripuit *M* — 346 quoniam] *M* quia *LR* — 347 ærea] *MR corr. ex area L*   ærea] *MR corr. ex area L*   ob
æratas] *LR* oberratas *M* — 348 cane] *M* nave *LR*   plurimum volvit] *LR* præmium
valuit *M* — 350 est] *M* id est *LR*   autem] *LR* *om.* *M* — 351 illo prudentior] *LR*
illa prudentia *M* — 352 curti] *LR* *om.* *M*   pudenda] *LR* *om.* *M* — 355 ibi¹] *M* *om.*
LR   at] *M* ad *LR* — 356 ibi] *LR* *om.* *M* — 357 secundum ternarium id est] *M* *om.*
LR — 358 qui] *M* quod *LR* — 359 discrimin] *LR* discremen *M*   acus maior] *LR*
causa multorum *M* — 361 enim] *LR* *om.* *M* — 363 id est] *M* *om.* *LR*   tangentes]
LM stringentes *R*   perstringere] *M* perstringentes *LR*   est] *M* *om.* *LR*   tan-

gere] *MR corr. ex tangentes L* — 364 texatur] *LR* taxatur *M* — 366 ab] *LR* *om.* *M*

repetitur] *LR* repetentur *M* — 367 ad] *LR* iter. *M*

61. Cf. Mythographus II, 175; Servius, *Comm. in Verg. Aen.* VII, 662.

62. Nel *De arithmeticâ* c'è un diagramma inserito in questo luogo.

consistit. Ergo ulterius si velit quis numerare, necesse est, ut hæ unitates semper repetantur, ut duo milia, tria milia et cætera. Nam quod dicit ita ista comparari per 370 x litteram, ideo per decem litteram dicit; vel propter figuram quæ est in modum crucis; vel propter denarium qui in binis figuræ angulis est constitu[i]tus; vel etiam propter tetragonos quod ab angulo ad angulum figuræ in modum x litteræ sunt digesti, a quibus omnes species multiplicium per syncopam numerum digestæ ad numerandum inchoantur, sicque et ad latitudinem et ad longitudinem formæ 375 naturalis numeri comparatur.

(I, xxvii) Notandum: CUNCTIQUE ALII EIUSDEM MODI SUNT UT PRIMO ET SECUNDO ORDINE AD ALTERUTRUM MULTIPLICATIS TERMINIS PROCREENTUR, scilicet ante longiores, ad figuram nos dirigit, quia si primum ordinem naturalis numeri, per secundum duplicum, multiplices omnes sunt ante longiores. PRIMA UNITAS est ab I usque ad X. Secunda autem dicitur unitas denarius numerus, quia sicut per unitates pervenitur ad X, ita rursum quasi per unitates denarii numeri pervenitur ad C. Tertia vero unitas est C, quia quasi per tertiam unitatem centenarii pervenitur ad mille, ac per hoc vicem obtinent unitatis. Notandum est: II ANGULARIUM TETRAGONORUM 380 ANGULI EQUUM FACIANT⁶³, QUOD SUB IPSIS CONTINETUR ILLI QUOD FIT AB UNO ILLORUM QUOD EST ALTRINSECUS ANGULORUM, scilicet hoc in figura est considerandum, ubi 385 sunt I et C, e regione positi, qui concludunt angulos tetragonorum in se. Hi, si per invicem multiplicentur, tantam summam faciunt, quanta est si multiplicetur secum unusquisque denarius, qui in reliquis angulis binis est constitutus, augendo decies X; in utraque enim multiplicatione centenarius est. PROPTER CASTIGATAM BREVITATEM, id est moderatam et mensuratam.

(I, xxxii) RESTAT NOBIS: docentibus de speciebus inæqualitatis. RESTAT: hoc est superest. TRADERE, id est superest, ut tradamus. PROFUNDISSIMAM et subtilissimam DISCIPLINAM, QUÆ PERTINEAT, cum cognita fuerit, AD OMNEM NATURÆ VIM, id est ad penetrationem et intellectum phisicæ, id est naturalis philosophiæ. 390 Et QUÆ PERTINEAT AD OMNEM INTEGRITATEM RERUM: quæ vestigatur per eam philosophiam quæ appellatur phisica, quia nihil in rebus creatis sine numero consistit. Et hac disciplina, quam traditus est, deprehenditur quomodo manaverint omnes inæqualitates ab æqualitate, quæ semper eadem est, et in nullo sibi diversa est, sicut omnis creatura processit ab ea natura, quæ est creatrix. Omnis enim natura

---

368 quis] *LR om. M — 369 milia*²] *LR om. M nam ... unitatis] M om. LR — 381* pervenitur ad] per *M — 383* notandum est] *M nota LR angularium tetragonorum] LR angular X tetragonum M — 384 equum ... angulorum] M om. LR faciant] M faciunt *Boetius — 386* I] *LR om. M posit] LR positis M tetragonorum] LR tetragorum M hij LR hii M — 387 tantam] LR tanquam M est] LR om. M — 388 denarius] LR derius *M reliquis angulis] LR singulis M est] LR ter M — 389* multiplicatione] *LM multiplicationem R — 390 id ... mensuratam] M om. LR — 394* penetrationem] *LR perpetrationem M id] M om. LR — 395 integratatem] M dignitatem LR — 397* hac] *LR hæc M — 398* semper] *LR om. M — 399* enim natura] *LR natura quidem M***

---

63. Schilling segnala che la maggior parte dei codici legge «faciant».

400 aut creatrix est aut creata⁶⁴. Creatrix : deus ; creata : quæcumque ab eo facta est. In
eo similitudo est, quia exordium habent omnes creature a deo ; non tamen ab eius
natura, sed ab eius opificio, sicut istæ omnes inæqualitates manant ex æqualitate,
'quæ ad omnem vim naturæ rerumque integratatem maxima ratione pertineat'.
Omnis natura, quamdiu se in suo statu conservat, integra est et incorrupta, sicut
405 omnis æqualitas. At postquam exorbitaverit et deviaverit a suo principio ad vitia
deflectens, quasi ab æqualitate ad inæqualitatem labitur, quæ fine non clauditur.
FRUCTUS : pro 'utilitate' ponitur ; unde econtra infructuosos inutiles dicimus, et
infructuose adverbium. BONITAS DIFFINITA est propterea, quod non est composita sed
simplex. Ipse specialiter dicitur 'bonitas' deus, nullam compositionem recipiens.
410 Et bonitas dei CADENS SUB SCIENTIAM substantiæ humanæ, ut possit intelligere
incompositum esse deum et simplicem. ANIMOQUE nostro SEMPER PERCEPTIBILIS est
secundum nostram capacitatem et secundum modum nostrum. Et IMITABILIS, ut nos
conformemus ipsi bonitati, ut non simus mutabiles sicuti Luna, quia *stultus ut*
415 *Luna mutatur*⁶⁵, sed adhæreamus illi semper, ne absorbente eius bonitate consum-
etur in nobis improbitas. 'Imitabilis' etiam in hoc dici potest, quia et nos, postquam
esse cœpimus, semper sumus in essentia, habemus communionem ; in perpetuitate
non habemus, quia ille semper fuit, nos ex tempore cœpimus. DECORE SUBSTANTIÆ
PERPETUA. Quia eius substantiæ nec accidit aliquid per augmentum, nec occidit per
detrimentum, quia deus non est obnoxius temporis ut nos. ORDO. Ipsa bonitas,
420 quæ per naturam EST PRIMA, PERPETUA EST DECORE SUÆ SUBSTANTIÆ, ut non sit capax
mutabilitatis. Ita enim deus est bonus, ut sit etiam bonitas, neque est deo aliud
esse bonum et aliud habere bonitatem, aliud esse deum et aliud esse bonum.

425 INFINITUM VERO MALITIÆ DEDECUS EST NULLIS PROPRIIS NIXUM. 'Infinitum' quia
videtur compositum ex diversis affectibus, nec capit aliquando finem satietatis
executio vitiiorum. 'Nullis principiis nixum', quia malitia, quæ contraria est boni-
tati, sine initio est. Si enim malum initium haberet, et aliquid esset ; sed quia non
habuit initium, nihil est, et nihil aliud est nisi absentia boni ; vel ideo est sine prin-
cipio, quia deus non est auctor cuiuslibet mali, nec deus fecit aliquando malum.

---

400 eo] *LR ea M — 401 omnes] LM omnis R — 402 opificio] LM oficio R*
æqualitate] LR qualitate corr. ex æqualitate M — 403 pertineat] LM permaneat R —
405 at] M aut LR — 406 quæ] LR qui M — 407 pro utilitate] LR pro unitate vel
utilitate M — 409 dicitur] LR deus M — 411 animoque nostro] M animo vestro
LR perceptibilis] LR perceptabile corr. ex perceptibile M — 412 nostram capaci-
tatem] LR capiditatem M modum] LR om. M imitabilis] LR imitabile M —
413 conformemus] L corr. ex confortemus ut vid. M confirmemus R simus muta-
*biles] M sim mutabilis LR — 414 ne absorbente] LR ob sorbente ne M consum-
etur] M consummetur LR — 416 semper] LM om. R perpetuitate] LR pertuitate M*
— 417 decore] LM decorum R — 418 occidit] M recedunt LR — 420 per naturam]
LR natura M — 421 mutabilitatis] LM mutabilitis R — 422 et aliud esse] LR om. M
— 423 nixum] LR vel mixtum superscr. M — 425 vitiiorum] M om. LR nixum]
LR mixtum M — 426 et aliquid esset] LR aliquid ter M quia] LR om. M —
427 nisi] LR om. M

---

64. Augustinus Hipponensis, *De Trinitate* 15,1.

65. Sir. 27,12.

SED NATURA, id est per naturam, SEMPER ERRANS quasi SIGILLO ALIUO OPTIMÆ FIGURÆ IMPRESSA, quia malitia videtur imitari bonitatem, non est tamen bonitas. Constantia magna res est, huic sigillo optimæ figuræ quasi impressa est quædam res, quæ videtur similitudinem habere constantiæ, et vertitur in superbam libertatem, dum quis videtur habere constantiam. Et prætermissa mensura excedit et transit in superbam libertatem, quæ non recipit disciplinam; ita de aliis rebus quæ videntur habere similitudinem virtutum. Sunt tamen vitia propterea, quia excedunt modum.
 430 ET EX ILLO ERRORIS FLUCTU RETINETUR, id est ab ipsa diffinitione, quæ simplex est, retinetur ipsa malitia erroris. FLUCTU, id est erroris mutabilitate, quia error non est solidus, sed effluit huc illucque et improbata placent et probata displicant. Sed licet natura exorbitet et deviet a suo principio, tamen ad suam bonitatem redigitur,
 435 quia a bono principio creata fuit. Quicquid enim nobis malum videtur esse, deo bonum est. NAM NIMIAM CUPIDITATEM. Cum videatur esse cupiditas bonus affectus per desiderium, si excedat modum, fit vitium. IRÆQUE INMODICAM EFFRENATIONEM, id est intemperatam dissolutionem. Modicum dicimus temperatum, secundum proprietatem latini eloquii. ‘Iræque immodicam’: concessit quod naturale erat, sed
 440 noluit declinare in vitium ipsum affectum.

PURA INTELLIGENTIA ROBORATUS, id est videns quid sit agendum, quid vitandum. ASTRINGIT, id est sicut, habenis retentis in manibus, eques restringit inmoderatum cursum equi quando vult, ita etiam illam effrenationem iræ et intemperantiam astringit animus, quasi aliquis rector et aliquis auriga et intra metas continet disciplinæ, quia adhuc est in diffinitione boni principii. ET HAS QUODAMmodo INÆQUALITATIS FORMAS, id est quæ fiunt diversis affectibus incitatæ. TEMPERATA BONITATE CONSTITUIT, quia inæqualitas intemperans est, et ipsam inæqualitatem redigit rector animus in æqualitatem, quæ bona est. Ista vitia quasi quædam inæqualitates sunt; per æqualitatem virtus designatur et bonitas, quæ deus est. Nota: EX HIS IGITUR
 445 SECUNDUM PRÆCEPTI NOSTRI ORDINEM VIDEAS PRIMUM NASCI MULTIPLICES, id est secundum quod in quadrata figura docuit multiplices per ordinem nasci: primo quidem duplos, deinde triplos, sic et cæteros per ordinem. Nota: TRIBUS HIS PRÆCEPTIS UTEMUR, id est tribus disciplinis numerorum, quos quodammodo præcipiendo iubet ponere, dicens: SINT vel disponantur TRES TERMINI.

---

429 sigillo] *MLR* signo *Boetius* — 430 impressa] *LR* impressæ *M* — 432 superbam] *LR* superbæ *M* dum ... libertatem] *LR om. M* — 434 recipit] *LR* recipiat *M* — 435 vitia propterea quia] *LR* initia propterea quæ *M* modum] *LR* motum *M* — 437 id] *M om. LR* — 438 et probata displicant] *M om. LR* — 439 suam] *LM sua R* — 442 iræque] *LR* iraque *M* effrenationem] *LR* affrenationem *M* — 443 intemperatam] *M* intemperatam *LR* — 444 erat] *LR* est *M* — 446 pura] *LR* plura *M* quid] *L* quod *MR* quid] *L* quod *MR* — 447 eques] *LR* equens corr. ex equum *M* — 448 intemperantiam] *LR* temperantiam *M* — 449 auriga] *LM origa R* — 450 est] *M* id est *LR* — 451 temperata] *LR* temperate *M* — 452 inæqualitas intemperans] *M* inæqualitatem temperans *LR* redigit rector] *LR* redit rectorum *M* — 453 est] *M* id est *LR* — 454 est] *M* id est *LR* — 457 deinde] *LR* dein *M* cæteros] *M* cæteris *LR* nota tribus his præceptis] *M* tribus his præceptis nota *LR* — 458 utemur] *LR* utimur *M* quos] *LR* quas *M* — 459 disponantur] *LM* disputantur *R*

460 Nota: ideo ANIMOS INGREDIENTIUM dicit, scilicet animos legentium, quia iste primus liber pene propter introductionem sequentis libri præcessit, quatinus lector hoc libro quiddam informatus, quatinus facilius nexusas quæstiones mathematicæ in sequentibus penetraret.

FINIT DE LIBRO I INCIPIT DE II

465 (II, i) ELEMENTA dicta quasi elevamenta, vel elimenta a verbo elimo, id est formo; vel etiam, ut alii volunt, 'lementa', quoniam ilen 'materia', ipsaque elementa vocat primordia et inicia quædam⁶⁶. UT, id est quemadmodum, QUONIAM ARTICULARIS VOCIS ELEMENTA SUNT LITTERÆ. 'Articularem vocem' hic appellatur quæ scribi potest, quia non resolvetur in litteras, nisi scribi posset. SONUS EST IN 470 MUSICA VOX æqualiter porrecta, quod minimum est in musica. Et cum iunguntur soni acutus et gravis faciunt tonum. Tonus vero est vox e duobus sonis consistens. Notandum: NAMQUE UT AIT EX IMBRI TERRAQUE ANIMA GIGNUNTUR ET IGNI. Hoc exemplum sine auctore protulit, quasi notissimus esset et auctor et exemplum; est enim versus Lucretii⁶⁷. EX AERE, id est anima⁶⁸.

475 MARGINE, id est fine et principio. Ubi enim finis, ibi principium, et ibi finis, ubi principium est.

SOLLERTEM: peritum et multum imbutum. 'Sollon' enim dicitur 'multum' vel 'totum'. EXPERIENTEM, id est approbatem.

480 ELIQUABIMUS: resolvemus, et quasi vi exprimemus, quod proprium est huic verbo significare.

(II, ii) EN: in, MUSITA, id est musicæ, TOTI: artis, THEOREMA: speculationem.

TIMÆUM appellavit quandam librum Plato, ubi genitaram mundi et animæ, sicut ei visum est, exposuit. Time enim græce dicitur anima.

---

461 propter] *LR* per add. *M* quatinus] *LM* quatenus *R* — 462 hoc] *LR om.* *M* quiddam] *LM* quoddam *R* quatinus] *LR om.* *M* nexusas] *LR* nexusas *M* — 465 id est formo] *om.* *M* id est furno *LR* — 466 ut] *LR om.* *M* ileymenta] *LR* ilimenta *M* — 467 ut id est quemadmodum] *LR* id est quemadmodum ut *M* — 468 appellatur] *LR* appellat *M* — 470 iunguntur] *LR* iungitur *M* — 472 ait] *LR* agit *M* imbri] *LR* imbre *M* terraque] *LR* terra *M* gignuntur] *LM* giguntur *R* — 476 est] *L om.* *MR* — 477 sollon] *M* sollan *LR* — 478 id est] *M om.* *LR* — 481 in musita id est musicæ toti artis] *LR* musitator *M* speculationem] *LR om.* *M* — 482 appellavit] *LR* appellectum *M*

---

66. Cf. le glosse di Byrhtferth di Ramsey al *De natura rerum* di Beda, PL 90.195B: «Dicimus autem elementa, et elimenta, et hylementa. Elementa, quasi elevamenta, eo quod ex elementis omnia constent. Elimenta ab elimo, id est formo, quia inde cuncta sunt formata. Hylementa, ab hyle, id est informi materia, de qua facta sunt omnia in species suas».

67. Lucretius, *De rerum natura* I,716.

68. Il manoscritto Parigino Latino 13009, f. 24r, contiene la seguente glossa interlineare: «anima, id est aere».

485 <INTERVALLA>. Maius intervallum ‘diastema’, minus intervallum ‘sistema’ apud
 musicos nominatur⁶⁹. IBI ENIM, id est in armonica disciplina, IUBEMUR EXTENDERE III
 VEL QUATTUOR SESQUALTEROS, scilicet ut ponamus ordinatim sesqualteros, et dicam
 mus quis sit primus, quis secundus; similiter et in sesquiterii consideratur. Ideo
 dicit: PRODUCERE ET EXTENDERE, quia tunc extendimus, cum ab uno sesqualtero per-
 venimus usque ad multos sesqualteros. ARMONICÆ, id est musicæ. Armonia enim
 490 dicitur omnis consonantia a tertio genere, quod armonicum dicitur, quod est sua-
 vius cæteris. Primum enim dicitur cromaticum, quod est dissolutissimum, et con-
 stat in cantilenis feminarum. Nam ‘croma’ græce ‘color’, unde cromaticum id est
 colorabile et varium propter dissolutionem. Secundum vocatur diatonicum, quod
 495 est durissimum, et hoc apud Scottos et Brittones est. Tertium dicitur armonicum,
 quod est dulcissimum et ex duabus compositum. Ideoque omnis consonantia
 armonia dicitur.

INFERACI, id est infructuoso.

500 Notandum: UT QUOTIENSCUMQUE ULTIMUS NUMERUS INVENITUR, QUI LOCO DUPLICIS
 AB UNITATE SIT PAR, TALIS SIT, UT IN MEDIETATES DIVIDI SECARIQUE NON POSSIT. Hoc
 est ille numerus angularis, in quo per singulos duplos sesqualteri terminantur et
 finiuntur, qui etiam ab unitate par esse dicitur, quia quoto loco duplus ab unitate
 est, eo loco angularis duplici subiectus est, talis esse debet, ut in medietates dividi
 non possit. Quia hæc est causa, quur talis numerus ultimus sit sesqualter, eo quod
 505 medietate caret, quam si haberet, posset ad alterum maiorem comparari, qui eum
 totum haberet et medium, ac per hoc non esset angularis et ultimus. Sciendum
 autem, quia latitudo harum figurarum ita est videnda: —, longitudo ita: |. Et
 sicut primus ordo duplicitis secundum longitudinem quidem duplus est, ita in
 eadem figura omnes sequentes ordines ad longitudinem dupli sunt. Sic etiam qui
 510 tripli sunt in prima longitudine, secundum eandem quoque longitudinem reliqui
 sequentes tripli sunt; eodem etiam modo in reliquis.

515 (II, III) PLANA DIMENSIO est numerorum, quæ fit in longitudine et latitudine, ut
 bis bini. CYBUM dicunt Græci solidum; unde numerus vocatur cybus, qui in altitu-
 dinem, latitudinem et longitudinem extenditur, ut bis bini bis. SPHERICI sunt numeri
 circulares, qui sicut circulus a quo punto inchoatur in eundem exit, ita a quo
 numero aequaliter multiplicantur in altitudine, latitudine et longitudine, summa

---

484 diastema] *M* distema *LR* — 485 iubemur] *LR* iubere *M* — 486 sesqualteros] *LR*
 sesqualtros *M* sesqualteros] *LR* sesqualtros *M* — 487 quis¹] *LR* quidem *M* —
 491 est] *M* id est *LR* — 494 est] *M* id est *LR* est] *M* om. *LR* dicitur] *LR* vero
M — 495 quod est] *LR* om. *M* — 499 ab] *LR* ad *M* medietates] *M* medietate *LR*
 — 500 sesqualteri] *L* sesqualtera *M* sesqualti *R* — 501 finiuntur] *LM* finiuntur
R quoto] *LR* quototo *M* unitate] *LR* unita *M* — 502 esse] *LR* esset *M* —
 503 quur] *LR* om. *M* numerus] *LR* quare add. *M* — 504 ad] *LR* et *M* qui] *LR*
 quia *M* — 506 quia ... longitudo] *LR* om. *M* — 508 sic ... bini] *LR* om. *M* —
 512 cybum] *LM* cibum *R* — 514 puncto] *LM* pucto *R* in] *LR* om. *M*

---

69. Il manoscritto Parigino Latino 13009, f. 24v, contiene questa glossa marginale: « Maius intervallum diastema, minus sistema in musica dicitur ».

numeri multiplicati in eundem exit, ut cum dico quinques quini quinques, sicut a quinario fit multiplicatio, ita summa multiplicationis in quinarium desinit; sunt enim CXXV. PYRAMIS græce dicitur ædificium infra spatiolum supra acuminatum, sicut solent esse absidæ in quibus sanctorum corpora quiescent; unde numeri pyramidæ dicuntur, qui super basim latera fundant, sed in altitudinem exilem porrigitur. LATERCULI sunt qui in modum laterum æqualem habent longitudinem et latitudinem, sed in minimam extenduntur altitudinem, ut sunt ter terni bis. TIGNULI vero sunt qui longitudinem magnam in modum tignorum habent, sed altitudinem et latitudinem minorem, ut quater bini bis. CUELI autem sunt qui nulla lege constringuntur, sed modo longiores, modo latiores et modo altiores pro libitu formantis existunt.

INTERVALLUM vocat spatium quodlibet vel longitudinis vel altitudinis vel latitudinis.

(II, v) EXPLICATA CONGRIES, id est digesta multitudo. DUCTUS : ordo.

530 (II, vi) DISSIPATUR, id est dividitur.

(II, xviii) LIBRATA : taxata et trutinata.

(II, xxii) PROVENIENT : utiliter evenient; provenire aliquando pro ‘utilitate’ ponitur.

535 (II, xxiii) ΚΟΛΟΥΠΟΝ dicitur quasi ΚΟΛΟΝ ΟΥΠΟΝ, id est membrum caudæ. CURTA enim res dicitur, cui aliquid de cauda aufertur; ΚΟΛΟΝ enim ‘membrum’, YPA ‘cauda’ vocatur græce. ΔΥΚΟΛΟΥΠΟΝ : bis curta. TRIKOΛΟΠΟΝ : ter curta.

(II, xxv) URGETUR : constringitur et colligitur.

Nota: ET UT SUPERIUS MONSTRATUM EST TOT UNITATUM EST, quia quot unitates tetragonos habet in latere, tot unitates, et cybus qui ex eo nascitur, per singula habet latera. Nota: QUORUM SINGULUS, scilicet angulus, SUB TRIBUS EIUSMODI CONTINETUR, scilicet tetragonis, quia tres tetragoni continent unum angulum.

540 SCALENOS : græce ‘ascensio’, quia ‘scale’ græce ‘ascendere’ dicitur. SPHENISCON : græce ‘cuneus’. Supra IONICUM : mare. Alexander magnus quandam condidit civitatem, quam ex suo nomine castra Alexandri vocatur, iuxta quam erant quædam ARULÆ in basi latiores, superius vero acutiores, ad quarum similitudinem BOMISCI vocantur, similiter numeri multiplicati. PARALLELEPIPEDI sunt numeri QUORUM ALTER-NATIM PONITUR LATITUDO, ut bis terni bis.

545 (II, xxvi) ETEPON : græce ‘alterum’ dicimus, unde eteromikis dicuntur PARTE ALTERA LONGIORES.

---

516 quini quinques] *LR om. M* — **517** quinario] *LR quo maior M* — **520** fundant] *M* fundantur *LR* — **522** tignuli] *LR* tinguli *M* — **523** tignorum] *LR* tingorum *M* — **524** cunei] *M* cuncti *LR* — **527** spatium] *LR om. M* longitudinis] *LM* longitudis *R* — **529** multitudo] *M* multudo *LR* — **530** id est] *M om. LR* — **531** et] *LR om. M* — **532** evenient] *M* venient *LR* — **536** ΔΥΚΟΛΟΥΠΟΝ] *LR* ΔΥΚΟΛΟΡΟΝ *M* TRIKOΛΟΠΟΝ] *M* tricoluron *LR* — **539** nota] *LR om. M* — **540** cybus] *M* cubus *LR* — **541** scilicet] *LR om. M* — **543** scalenos] *LR* scaleros *M* scale ... alexander] *LR om. M* — **546** superius] *LR* super III *M* ad] *M at LR* — **547** parallelepedi] *M* palælipedi *LR* — **548** terni bis] *LM* ter binis *R* — **549** græce alterum dicimus] *LR* græci dicunt alterum *M* eteromikis] *M* eteromichis *LR* — **550** altera] *LR* alteras *M*

Nota: ET NUNC QUIDEM HACTENUS, id est tantum dixisse sufficiat, quia cætera monstrata sunt in hac figura.

(II, xxvii) Nota: EANDEM AUTEM NATURAM ET SEMPER SIBI SIMILEM CONSENTIENTEM-QUE NULLAM ALIAM NISI PRIMÆVAM INGENERATAMQUE SUBSTANTIAM, id est deum certe licet ad unitatis simplicitatem possit pertinere.

555 ARGUMENTUM, id est approbatio. Nota: AMPLIUS, scilicet argumentum est quod dicturus sum.

(II, xxviii) Nota hunc versiculum, ne falsum illum invenias, ut solet: NAMQUE SI UNUM SEMEL FACIAS, VEL SI SEMEL UNUM SEMEL⁷⁰.

560 (II, xxviii) DOCIDES, id est ASSERES, quos apud nos quidam dicunt esse tignulos, quidam vero tegulitia tecti, id est latas quas rustice vocamus. In arithmeticâ ASSE-RES numeri sunt QUI EX ÆQUALIBUS ÆQUALITER DUCUNTUR IN MAJUS, ut bis bini quin-quietes. Econtra LATERCULI SUNT QUI FIUNT EX ÆQUALIBUS ÆQUALITER MINUS⁷¹, ut ter terni bis. CUNEI sunt SPHENISCI QUI EX INÆQUALIBUS DUCTI INÆQUALITER PER INÆQUALIA CRESCUNT. His vero contrarii sunt CYBI, QUI EX ÆQUALIBUS ÆQUALITER PER ÆQUALIA proferuntur. Inter utrosque hos positi sunt PARALLELIPIPEDI medii, qui non habent cunctas partes æquales, neque cunctas inæquales. Medietates namque tales esse debent, quæ non per totum sint æquæ, neque per totum inæquales, quale est bis, tres, bis.

565 570 (II, xxx) CIRCULUS est circumductio lineæ. SPHERA, id est rotunditas plana cum quadam altitudine incipiens a diametro et in diametrum desinens. Est autem DI-A-METRUM linea quæ speram dividit. Et proprie est diametrum linea intellectualis a polo usque ad polum tendens. Globus est rotunditas solida æqualem altitudinem

---

551 nota] *LR om. M — 553 nota] LR om. M semper] LM seper R — 554 sub-stantiam] *MLR* unitatem *Boetius* — **556** argumentum] *LR* augmentum *M* id est] *M om. LR nota] LR om. M argumentum] LR augmentum M — 558* hunc] *M* hic *LR* ne falsum] *M* ne fassum *L* ne fulsum *R* namque si unum ... unum semel] *MLR* namque si unum semel facias, vel si duo semel, vel si tres semel, vel si quattuor semel, vel quemlibet alium numerum multiplicet *Boetius* — **560** tignulos] *LR* tignulos *M — 561* in] *LR* ut *LR — 562* numeri] *LR* nume *M* ducuntur] *R corr.* ex dicuntur *LM* in] *LR* ut *M — 563* ter terni bis] terni bis *L* in terni bis *R* ter-nibus *M — 564* sphenisci] *M* isphenisci *LR* qui ex] *LR* ut *M* ducti inæquali-ter] *LM* æqualiter *R — 565* æqualibus] *LM* qualibus *R — 566* mediij] *M om. LR — 568* æque] *M* atque *LR* neque] *MR* nec *L — 570* id] *LR om. M* rotunditas plana] *R* rotunditas palmae *M* rotunditas plana *L — 571* desinens est autem ... est dia-metrum] *LR* est *M — 572* proprie] *L* propriæ *R* intellectualis] *LR* intellectuale *M — 573* rotunditas] *M* rotunditas *L* rotunditas ut vid. *R* altitudinem] *LR* longitudi-nem *M**

---

70. Effettivamente doveva esserci una certa confusione nei codd. in questo luogo, secondo gli apparati critici di Guillaumin e Schilling - Oosthout. La lezione del comento corrisponde a quella di Paris, BnF, N.A.L. 1614 [s. IX] (= *Bp* nell'ed. Schilling - Oosthout); Bamberg, Öffentliche Bibliothek, Class. 8 (H.IV.11) [s. X] (= *D* nell'ed. Schilling - Oosthout); Firenze, Biblioteca Laurenziana, Plut. 29.30 [s. IX] (= *Hf* nell'ed. Schilling - Oosthout).

71. Anche se tutti i codd. hanno «æqualiter minus», gli editori Friedlein, Guillaumin e Schilling - Oosthout emendano in «æqualiter in minus».

longitudini et latitudini gerens ; dicitur etiam proprie et teres vel pila. Et sciendum quod spheram hic pro solida ponit rotunditate, sicuti est, sed non tam æqualis in altitudine sicuti globus.

(II, xxxi) DE NATURA RERUM, id est phisica, VESTIGANTES PROPINQUIS RATIONIBUS, id est accendentibus ad ipsam naturam. Nam ratio quasi aliena est, quia non accedit ad rem quæ requiritur. QUIQUE: subauditur philosophi VERSATI, id est conversati, accedentes, id est VESTIGANTES. PROPINQUIS RATIONIBUS accesserunt illi, ut ipsam naturam rerum intelligenter. MATHESEOS, id est doctrinæ vel scientiæ, DISTRI-BUUNT, id est discernunt et dividunt. DICUNT ENIM illi, id est phisici, OMNES OMNIUM RERUM SUBSTANTIAS CONSTARE EX EA, scilicet natura, QUÆ PROPRIÆ SUÆQUE SEMPER HABITUDINIS EST NEC ULLO MODO PERMUTATUR, ET EA SCILICET NATURA, QUÆ VARIABILIS MOTUS EST SORTITA SUBSTANTIAM : quia omnis natura aut est creatrix aut creata. Creatrix natura deus est ; creata natura est quæcumque creante deo subsistit. Et deus INMUTABILIS est et inmotabilis loco et tempore omnique re. Creata vero natura mutabilis est et variabilis loco et tempore et diversis affectibus.

ET ILLAM PRIMAM, id est præcipuum.

AUT ENIM PROPRIE INMUTABILIS EIUSDEMQUE SUBSTANTIÆ EST, QUOD DEUS EST, VEL ANIMA VEL MENS EST, et cætera. Ista secundum paganos loquitur, qui, nescientes deum, animam deum dicebant, asserentes magnum bonum esse maximum bonum. Maximum namque bonum deus est, magnum vero bonum anima est ; parvum autem bonum corpus est. Sed illi philosophi nescientes dominum maximum bonum, dicebant animam magnum bonum deum esse maximum bonum.

‘Pro’ apud græcos est, quando ‘ante’ significat ; unde dicitur PROMETHESIS ‘ante longior’.

(II, xxxii) UNITAS quæque ex ea FORMANTUR, COMPREHENSIBILIS ET DETERMINATÆ ET EIUSDEM SUBSTANTIÆ ESSE DICUNTUR. Ita et deus semper eiusdem substantiæ et determinatae, non quod comprehendi possit, sed quia idem est semper et inmutabilis, ideoque comprehensibilis et determinabilis quodammodo est, ad huius similitudinem unitas quodammodo comparatur.

(II, xl) Nota: NUNC RES AMMONET, subauditur quæ tantum differentiam numerorum. Nota hunc totum versum : QUÆ NOBIS AD MUSICAS SPECULATIONES VEL AD ASTRONOMICAS SUBTILITATES VEL AD GEOMETRICÆ CONSIDERATIONIS VIM PRODESSE POS-

---

574 et teres] *LR* et terrentus *M* — **575** quod] *M* quia *LR* pro] *LR* *om.* *M* æqua-lis] *LR* æquale *M* — **577** vestigantes] *MLR* investigantes *Boetius* — **578** acciden-tibus] *L* accidentibus *MR* quia] *M* quæ *LR* — **579** requiritur] *LR* repetitur *M* — **580** accedentes] *L* accidentes *MR* — id est vestigantes] *LR* *om.* *M* — **581** doctrinæ vel scientiæ] *LR* doctrinalis scientia *M* — **582** id est²] *M* *om.* *LR* — **583** scilicet] *M* sub-auditur *LR* — **585** substantiam] *LM* substantia *R* aut ... creante] *LR* *om.* *M* — **587** et inmotabilis] *LR* *om.* *M* — **588** mutabilis] *LR* mutabile *M* variabilis] *LR* variabile *M* — **589** primam id est præcipuum] *LR* præcepiam, id est præ *M* — **590** inmutabilis] *LR* inmutabile *M* — **594** dominum] *LR* deum *M* — **595** dicebant ani-mam ... esse maximum bonum] *LR* *om.* *M* — **596** apud] *M* apud *LR* promethesis] *M* pro mediis *LR* promeces *Boetius* — **598** compræhensibilis] *LR* compræhensibiles *M* — **599** esse ... eiusdem substantiæ] *LR* *om.* *M* — **600** possit] *LR* *om.* *M* inmutabi-lis] *LR* inmutabile *M* — **601** compræhensibilis et determinabilis] *LR* compræhensibile et determinabile *M* — **603** subauditur quæ tantum] *LR* scilicet qui tantam *M*

SINT. Hoc loco propriis et signatis verbis est usus ‘ad musicas speculationes’, in quibus quæritur quæ proportio sit sesqualtera, quæ sesquiteria, et deinceps, quia duæ chordæ talem ad se habent convenientiam, qualem societatem habent numeri in sesqualtera proportione, vel in sesquiteria, vel in sesquiquarta. ‘Vel ad astrophonicas subtilitates’, quia ex numeris constant. ‘Vel ad geometricæ considerationis vim’, quæ talis est, ut in omnibus numeris quos intuemur, sive in maioribus sive in minoribus, æqualis sit proportio. Vel ad veterum lectionum intelligentiam. Veteres enim in talibus speculationibus versati sunt.

610 UT AUTEM COMMUNITER DEFINIAMUS hæc et cetera, id est ut non solum de proportionalitatibus dicamus, sed etiam de differentiis proportionum, quia paulo superius de proportionalitate dixit; hic autem etiam de differentiis dicturus est.

SECUNDUM QUANTITATEM QUOQUE NUMERI, id est differentiam qua inter se discrepant. ET QUANTUM UNUS A DUOBUS MINOR EST. Hoc secundum antiquos dixit ‘minor a duobus’, quod nos dicimus ‘minor duobus’.

620 (II, xli) CONFESSÆ, id est notæ et scitæ. Confessa res est quæ ab omnibus scitur. CONFESSÆ MEDIETATES. Hoc est probatæ, quia illud confitemur et in publicum offerimus, quod eruditorum iudicio est comprobatum. CONFESSÆ ET NOTÆ ET QUÆ PERVENERUNT AD SCIENTIAM PYTAGORÆ, qui instituit rimari physicam, VEL PLATONIS, qui quintus successor fuit Pythagoræ. PLATO STUDIOSISSIMUS PYTAGORÆ, id est sectæ illius æmulator et sequax.

INDE DECEM MEMBRORUM PARTICULÆ. Quidam dicunt decem digitos hic designasse pedum vel manuum; alii dicunt decem ossa capitinis, quorum quattuor cerebrum continent, IIII in crucis modum conixa palatum tenent, duo vero maxillis constant duabus.

630 (II, xlvi) TALIBUS VESTIGIIS, id est signis, tractum a pedis vestigio, quod dum fit, signum relinquitur pedis. ABDUCET: avertet, alienabit.

(II, xlvi) STATUS dicimus dispositiones et ordines rerum; STATUTA quoque ordinata atque disposita dicimus. Et status populi Romani trifariam: erant divisi in senatores, milites et plebem. His statibus tres medietates mathematicæ comparat.

635 (II, xlvi) COSMOPEIA TIMÆI, id est factura mundi, quæ in libro Platonis, qui Timæus vocatur, continetur.

Nota: EO LOCO, QUI DICITUR NUPTIALIS, videlicet quia ibi loquitur de nuptiis Mercurii et Philologiæ. EX PERSONA MUSARUM quas INTRODUCIT, quasi ad Iovem ibi loquentes.

---

607 quæ^{2]} LR om. M — **609** sesquiquarta] LM sequiquarta R — **611** ut] LM om. R — **613** speculationibus] M speculationis LR — **614** definiamus] M diffiniamus LR hæc] LR om. M proportionalitatibus] LR proportionibus M — **616** proportionalitate] LR proportioni talibus M etiam] LR om. M — **617** quoque] LR om. M id est] LM om. R qua] LM quam R — **618** quantum] MLR quanto Boetius hoc] LR hæc M — **619** duobus^{2]}] LM a duobus R — **620** omnibus] LR omibus M — **622** est comprobatum] M comprobatur LR et^{1]}] LR id est M — **624** successor] LR successorum M — **626** hic] LR hoc M — **628** modum] M modis LR conixa] LR conxi M maxillis] LR maxillas M — **630** vestigiis] M om. LR dum] LM iter. R — **631** relinquitur] LM relinguatur R — **633** atque] MR adque L et status] LR om. M — **634** his statibus] LR bis status M — **637** quia] LR qui M

640 (II, XLVIII) Armonica medietas GEOMETRICÆ medietatis COGNATA⁷² EST. Quia sicut geometrica easdem habet proportiones in omnibus, et in maioribus et in minoribus, ita et armonica medietas, quas habet proportiones sub extremis terminis, easdem habet sub differentiis terminorum. Et geometricam medietatem CYBUM DICUNT, quia in omnibus cybis potest considerari. Nam cybus per omnia latera æqualiter multiplicatur. Et geometrica medietas per æquales proportiones fit semper, vel in multiplicibus, vel superparticularibus, et cæteris.

645 (II, L) NOS AUTEM PRÆSTARE DEBEMUS, id est operam dare atque studere. DATO CALAMO, id est proposito ad modulandum. VEL CUM DUABUS ALTRINSECUS PROTENSIS CHORDIS. Interdum canitur tibiis et calamo, interdum canitur chordis. Sumit similitudinem ab his, qui calamo canunt; sumit etiam ab his, qui nervis reddunt sonum, hoc est chordis, quia chordæ ex nervis aliquando fiunt. VEL ASTRINGENDO TENUAT, VEL REMITTENDO GRAVAT. Quia, quo extensior chorda fuerit, eo acutior est et tenuorem emittat sonum, quo autem remissa et laxata fuerit, eo crassiorem sonum et graviorem facit.

650 655 ET MINORUM TERMINORUM PROPORTIO MAIOR EST ILLA COMPARATIONE, QUÆ INTER MAIORES NUMEROS CONTINETUR. Quia XXV collati ad X, duplarem sesqualteram faciunt; continet enim maior numerus bis minorem, et minoris medietatem, ergo duplex sesqualter est. Rursus XL, qui est maior numerus, continet medium minorem, et minoris tres partes, hoc est XXV et insuper XV; erit ergo supertripartiens⁷³.

660 665 QUIBUS PARTIBUS MAIORIS A MAIORE MEDIUS VINCITUR, EISDEM PARTIBUS MINORIS PRÆTERIT MINOREM. XL superat minorem sedenarium tribus quintis, id est tribus octonariis; et XVI superat minorem, id est X, tribus quintis partibus minoris numeri, id est tribus binariis. Nam binarius quinta pars est denarii, ut quinques duo X, et ipsi duo ter ducti faciunt VI, quo medius minorem transit. SUIS VERO NON EISDEM

---

640 cognata] *M* cognita *LR* — 641 geometrica] *M* corr. ex geometricæ *L* geometricæ *R* — 642 armonica] *M* armonia *LR* — 643 cybum] *M* corr. ex typum *L* typum *R* — 644 cybis] *LM* non add. *R* cybus] *M* koybus *LR* — 647 dato ... modulandum] *LR* om. *M* — 649 tibiis] *LR* tribus *M* — 651 tenuat] *LM* teneat *R* — 652 eo] *LR* hoc *M* — 653 emittat] *ML* mittat *R* crassiorem sonum et graviorem] *M* grossiorem gravioremque sonum *LR* — 655 quæ] *M* corr. ex quem *R* quem *L* — 656 numeros] *MLR* terminos *Boetius* collati] *LR* collata *M* — 657 bis] *M* his *LR* — 658 sesqualter] *M* sesqualteras *LR* — 659 minoris] *LM* maioris *R* XXV] *M* XXXV *LR* ergo] *LR* enim *M* supertripartiens] *LR* tripartiens *M* — 661 quibus] *LR* ex add. *M* — 662 XL superat ... superat minorem] *M* om. *LR* sedenarium] sed denarium *M* — 663 XVI] CXI ut vid. *M* id est X] *LR* IIX ut vid. *M* numeri] *LR* om. *M* — 664 denarii] *M* corr. ex binarii *L* binarii *R* — 665 quo] *M* om. *LR* minorem] *LR* maiorem *M* suis] *M* si vis *LR*

---

72. La variante «cognita» si trova nel ms. Bambergensis Class. 8 (H.J.IV.14) [s. X].

73. Segue nel manoscritto *Mellicensis* una glossa che sembra estranea al nostro commento: «PAULUS APORIAMUR, inquit, SED NON DESTITUIMUR: a ‘sine’ apud græcos, poron ‘lucrum’; hic aporiari dicuntur, dicimus exporiare. Alii dicunt quod proprie aporiari sit detergere, quod a vero haud discordat».

partibus VEL A MAIORE VINCITUR, VEL TRANSIT MINOREM. Quia XVI a quadragenario nota sua vincitur et supra medietate sua, id est octonario. Minorem vero numerum, id est X, vincit ille sedenarius quarta parte sua, id est IIII, et octava etiam parte, id est II. ET IN MAIORIBUS TERMINIS MAIOR EST PROPORTIO, IN MINORIBUS MINOR. Quia XL ad XVI duplus sesqualter est, XVI ad X supertripartiens quintus est.

670 (II, li) ENUDATIUS, id est manifestius.
 (II, lii) QUAM POSSUMUS, id est quantum possumus.
 (II, liii) TEMPERAMENTIS MUSICI MODULAMINIS. Quia invenitur in his numeris consonantiarum diversitas comprehensa: diatessaron, diapente, diapason, bisdiapason. Et diversa sunt temperamenta, cum fiunt istae modulationes, et istae colliguntur consonantiæ. Diversitas est cum ostenditur diatessaron constare duobus tonis et semitonio, diapente tribus tonis et semitonio. Diapason ostenditur constare ex quinque tonis et semitonis duobus. Et hæc varietas reperitur et ostenditur in his numeris, ut tot varietates consonantiarum retineant hi numeri qui asscripti sunt.

675 680 ETENIM PERFECTIUS HUIUSMODI MEDIEATATE NIHIL POTERIT INVENIRI. Quia nihil potest adici in corporibus supra hæc intervalla et supra longitudinem, latitudinem et altitudinem.

TONUS græce, ‘sonus’ latine dicitur. Et quod est unitas in numero, hoc est sonus in musica. Et sicut nihil minus est unitate in numero, ita sono nihil minus est in musica, excepto semitonio, quod est incomprehensibile omnibus.

685 SOLA EPOGDOUS, id est sola unitas.
 EXPLICIT.

Irene CAIAZZO

---

666 vel transit ... nota sua vincitur] *M om. LR — 668 IIII] LR III M — 670 XL] LR VI M quintus] M quinta LR — 671 enudatius] LR enodotius *M enodatus Boetius id est] M om. LR — 672 quantum possumus] M om. LR — 673 musici modulaminis] L musicæ modulationis *M musici mudulaminis R — 674 diatessaron] LR diateseron M — 676 diatessaron constare ... diapason ostenditur] LR om. M — 678 semitonis] LR a add. *M — 679 retineant hi] LR retineat bi *M qui asscripti] L quia scripti *M qui asscripti R — 681 supra longitudinem ... et altitudinem] M super longitudine latitudinem LR — 686 id] M om. LR — 687 explicit] LR defloratae expli- ciunt glossæ arithmeticæ Boetii *M*******